तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रे बोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम्। तण्डुलं पचति इत्यादौ विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मत्वम्। विक्लित्तिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्तत्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचति इत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सत्ता गर्भितम्। अतएव कर्मणा यमभिप्रैति इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा पर्यायेण स्यात् इत्यापादितं भाष्ये।

तीयायाः कर्मणि शक्तिग्राहकमिति शेषः। तन्त्रे सकलसंग्रहायाह व्याकेति। तत्र एतद्बोधितकर्मसंज्ञकानां मध्ये प्रयोज्यत्वं फलविविशेषणं तत्वेन यः कर्तुरुद्देश्यस्तद्गतमित्यर्थः। ननु तल्लक्ष्ये तंडुलं पचतीत्यादौ तादृशं किं फलं यदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्तद्गतत्वं तस्यात आह तंडुलमिति विशेषमाह विक्लित्तीति। तत्वं कर्मत्वं अस्य फलमाहातएवेति। तस्य कर्मत्वादेवेत्यर्थः। तस्याप्रातिपदिकत्वादाह तदिति इत्यादिघटकस्तोकादावित्यर्थः।

ननु तत्सूत्रात्तस्य तत्वं कथं लब्धमिति चेत् शृणु ईप्सितशब्दस्तत्रक्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः व्याख्यानात्। स्पष्टं चेदं वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति क्तस्य च ति कर्त्तरि षष्ठी आप्नोतेः सन्नतान्मतिबुद्धीतिसूत्रेण कर्मणि क्तः मतिरिच्छेति तत्राकरः। एवं च कर्त्राआप्तुमिष्यमाणं कर्म। आप्तिश्चात्र सम्बन्धः तत्र कर्त्रा कर्मणः साक्षात्सम्बन्धस्यासम्भवात्कर्मत्वादीनां क्रियोपाधिकत्वाच्च क्रियाद्वारकः परंपरासम्बन्धो गृह्यते प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपकर्तृपदार्थविशेषणतया तस्या उपस्थिततयोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनायां मानाभावाच्च। एवंच कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापार

उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापुर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वम्। तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु उद्देश्यत्वारोपेण निर्वाहस्तस्य न कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेऽतिव्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धेन तदाश्रयस्य ग्रहणात्।

प्रयोज्यफलेनसम्बन्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। एवंच कर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धी ईप्सितपदेनोच्यते। फलसम्बन्धश्चासता क्तप्रत्ययोपात्त वर्तमानत्वं तु न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिस्तदेतदभिप्रेत्याहोद्देश्यत्वमिति। तद्भिनेच्छाविषयत्वासम्भवात्तदप्यभ्यंतरीकृतमित्यर्थः। तदुपलक्षितमिति यावत्। अत्रमानमाहातएवेति। तस्योपलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः। द्वयोरनवकाशत्वादाहापर्यायेणेति। अन्यथा तस्य चतुर्थ्यर्थत्वेनात्र तदभावेन तदसंगतिः। अन्यथा प्रयोगस्यापि देवदत्तव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वेन स दुर्वार एव तस्य प्रकृतधात्वर्थोद्देश्यता तु नेति स्पष्टमेव अवध्यन्वयाय तत्र विभागस्यापि धात्वर्थत्वात्।

ननु फलस्योक्तरीत्यां फलाश्रयत्वेपि न कर्मत्वं क्रियाजनकत्वाभावेनाकारकत्वादत आह फलस्यापीति। नन्वेवं रथो ग्राममित्यादौ कर्त्तुरचेतनत्वेन तत्रेच्छाया असंभवात् कर्मणः कर्त्तृगतेच्छाविषयत्वाभावेनानुद्देश्यत्वात्कर्मत्वं न स्यादतआहोद्देश्यत्वारोपेति। (१)बन्धेन तदाश्रयस्य एवं च तत् सम्बन्धनिवेशो नैवातिलाघवमिति भावः) नन्वेवमपि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगादिरूपफलाश्रयचैत्रादेः कर्मत्वापत्तिरत आह गच्छतीति। नन्वेवमात्मानमित्यादि नस्यादत आहात्मानमिति तदुपालब्धमाहकर्त्तृगतेति। अन्यथा तदनिवेशे। अस्य कर्त्तुरिति सूत्रस्य। नचाग्नौ तत्वरितार्थे तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तेः। तदाह

---

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटित एव सर्व पुस्तके।

यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति न दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वम्। परया कर्तृसंज्ञया बाधात् आत्मानं आत्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तः करणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ व्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यादिति माणवकस्यापि कर्मत्वं न स्यात्। वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोर्थः।

चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी विषयताया अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञानसामग्रीप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या

वारेति। एष एव प्रवृत्तिविघातः। ईप्सितशब्देनोभयत्रापि क्रियाशब्द एव नच संयोगो नतत्कर्तृव्यापार जन्य इति तत्रकर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्। आदिना गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थक दुहित्वेन पयसः कर्मत्वसंग्रहः। ननु तावतापि कथं संग्रहोऽत आह प्रयोज्येति चोह्यर्थे। नन्वेवमपि जानातीच्छतीत्यादौ विषयतानिरूपकज्ञानेच्छादि रेव व्यापार इति पक्षे विषयताया ज्ञानाजन्यत्वेन कथं फलाश्रय त्वमतआह विषेति। चस्त्वर्थे तेनारुचिः सूचिता।

वस्तुतो जन्यत्वमेवेति नैतस्या उपयोग इति। स्वं व्यापारः चेन पूर्वसमुच्चयः।

ननु माषेषु प्रसक्तमश्वं माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थके माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुरिति कर्तृ-

फलं विशेष्यमाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकमखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं वा तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तम्, कर्मणि इति सूत्रस्वरसभङ्गात्। नचाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मतासंसर्गकबोधस्याप्यापत्तिरिति तन्न। सप्तमी पञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्।

किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुख्यपक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्थादिपदैः पूर्वपूर्वडित्थादिगुणारोपेण तत्तड्डित्थादिबोध इति ऋलृक्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवंचात्रत्यसंज्ञाशास्त्रैस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि बोधनमेवोचितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः। नचास्य तत्त्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे कर्मादिशब्दानां पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च। अनादित्वा-

---

स्तन्मतं खण्डयति आश्रयत्वेति। तदुक्तं दोषमुद्धरति नचेति। दोषांतरमाह किंचेति। तस्यैव आश्रयत्वस्य। नन्वादौ तत्रशक्तेरज्ञानात्कथं शक्तिग्रहोऽत आह—नादित्वादिति। अर्थसंज्ञैकवाक्य

व्यवहारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छ-क्तिमति ग्रहः ।

केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावप्येवमेव । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं च क्वचिद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णयम् । यत्र टिघुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्त-ज्ञानासंभवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो नलपदादावि-वेति प्राहुः ।

किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्छक्यतावच्छे-दकमुचितम् । नच फलनिरूपितत्वाविशिष्टमाश्रयत्वं त-था । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्ते इत्या-दौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छे-दकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽस्मा-देर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्य लाभेऽपि शक्तिम-त्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु

तया । शब्दसंज्ञास्थलेपि नारायणाद्युक्तिमाह केचित्विति । एवमेव संज्ञाशास्त्रैः संज्ञिषु तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तबोधनमेव । पूर्वतो विशेषमाह तदिति । क्वचित् वृध्यादौवर्धते रूपं । क्वचित् गुणादौ । ननु त्रयीपक्षे किं पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव एव नेत्याह यत्रेति । तस्य सत्त्वेप्याह ज्ञानेति अस्यावश्यकत्वं लोकेपीत्याह नलेति । केचिदित्यरुचिबीजं तु वृध्यादौ नतथेतीदं तु बोध्यमित्यादिना प्रागुक्तमेवेति तदुक्त्य-संगतिमाह किंचेति । यद्यपि तेन रूपेणानुगमात्तत्र शक्तिग्रहसांकर्यं तथापि आहातीति तत् आश्रयत्वं इमं दोषं परिहरति नचेति । एवमनतिप्रसक्तत्वेपि न्यूनवृत्तित्वात्तस्य तत्वमनुचितमेव । अन्यूना-नतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैव तत्वांगीकारादिति दोषांतरमाह वैकुण्ठमिति फलनिरूपितत्वविशिष्टाश्रयत्वाभावेनेत्यर्थः । यस्य शक्यत्वे इति प्रकारत इति शेषः । शक्यतावच्छेदक इत्यर्थो वा । तृतीयार्थस्य

गौरवम् । आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्य-न्यदेतत् ।

परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च द्वितीयार्थः । तद्द्योत्यो वा प्रातिपदिकार्थ एवं हि नानाशक्तियोगात्कर्मादि-शब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभ-क्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य श्र इति सूत्रे कैयटो-क्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पाठेऽपि प्रथमाति-रिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः । अर्थाद्विभक्तिवि-

---

सम्बन्धित्वेन विवक्षया षष्ठीवा ।

ननु कर्मत्वशक्तिमानपि न शक्योऽन्यलभ्यत्वादतआह हरीति सकलसंग्रहाय संभावितप्राचोक्तप्रकारांतरं खण्डयति कर्मादीति । आश्रयस्य कर्मत्वादिशक्तिमतो वेति भावः । नन्वेवमाकृत्यधिकरण-विरोधः । उक्तविभक्तीनां तत्तच्छक्तिश्चेति प्रागुक्तविरोधश्चात आहा-कृत्येति । कर्मादिपदानां च शक्तिवाचकत्वमेव सप्तमीपंचम्यावि-त्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्युष्मत्समाना-धिकरणे इत्यपि नानुपपन्नं । अनभिहिते इत्यस्य तत्तच्छक्त्यनभि-धाने इत्येवार्थः । जात्या व्यक्त्याक्षेपवत्तया स्वाश्रयव्यक्त्याक्षेपः । तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टविषयकोपस्थितित्वं कार्यतावच्छे-दकं वा अभेदाद्वा आश्रयबोधः । एवंच तिङ्कृतोरपि तत्रैव शक्ति-रस्तु स्पष्टं चेदं सार्वधातुके यगिति सूत्रे कैयटे । तथा च तत्तदाश-यकमिति न विरोध इति भावः ।

इदमपि प्राचामनुरोधेनोक्तमिति सूचयन् सिद्धांतमाह परेत्विति तत्रादौ प्रागुक्तमाह कर्मत्वादीति विशेषमाह तद्गतमिति । प्रागेत-दनुक्तिस्तु अनुपयोगात् । अर्थः वाच्यः । अयमपि न सिद्धान्त इति सूचयन्नाह तद्द्योत्योवेति । तत्रोभयसाधारणमाद्ये मानमाह प्रातीति । ननु पाठान्तरे वाचकत्वस्यैव लाभोऽतआह विभक्त्यंत-रेति । अन्तरेति । अन्तरशब्दस्यान्यार्थत्वे तदुक्तिरेव मानमित्याह-

परिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादाय विभक्ति-शब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते इत्युपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रभाष्याच्च।

यत्तु कैयटेनोक्तं अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वादिति तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादि संदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः। भाष्यस्थसम्बन्धपदस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति तद्भाष्यार्थः। भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वज्ञान एव सम्बन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यं। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे एवेति सापि तद्वाच्या।

र्थादिति। आद्ये तृतीयांशे मानमाह कष्टमिति। इति इत्यत्र तत्संबन्धस्वरूपं भाष्याभिमतं तद्वदाह क्रियात्वेति। प्रागुक्तहेतोराह समूह इति। ननूक्तभाष्यात्तावत एव लाभ इति आद्ययोर्निर्मूलत्वमतो द्वितीये युक्तिमाह भेदेति। अभेदस्थलनिरासार्थमिदं सम्बन्धेति। तद्विशेषेत्यर्थः। तदपि विशेषणत्वं चेति। अपिना तद्वतः संग्रहः। ननु तस्य विशेष्यत्वमेवेत्थं सति स्यादत आह शक्तेश्चेति। नन्वेवमपि पक्षान्तरे दोषएवात आहकारकेति। अत्र दृष्टान्तमाह संख्यावदिति नकेवलं दृष्टान्तमात्रमपितु वाचनिकोप्ययमर्थ इत्याह सत्वेति। ननु तत्प्राधान्येपि न सत्वप्रधानताहानिरत आह विभक्त्यर्थश्चेति। तदेवाह तत्र हीति। असत्वेति तादृशान्वयार्थस्येति भावः।

शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्ति द्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम् । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत् । सत्त्वप्रधानानीति निरुक्ताच्च । विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभूत इति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानाव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तम् । विशेषणभूतत्वेऽपि कर्म हरीतिवत् हरिकर्मकेत्यप्युल्लेखः । कर्मशब्दस्य समासघटकस्य संज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य प्रकारकत्वमात्रेण' संसर्गभानेन संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात् । अतएवानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रभाष्ये विभक्त्यर्थमुपक्रम्य तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते इत्युक्तम् ।

नन्वेवं हरिकर्मकेति प्रसिद्धबोधोच्छेदापत्तिरत आह विशेषणेति शक्तेरित्यादिः । उल्लेख इत्यनेन आनुपूर्वीमात्रभेदो नत्वर्थभेद इति सूचितम् । तत्र मानमाह कर्मेति । अनति प्रसङ्गायाह हरीति । संज्ञेत्यनेन क्रियाव्यवच्छेदः । तत्र तेन समासे । नन्वेवं कांडे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वंतत्रैव भाष्योक्तं विरुध्येतात आह कांडे इति । संबंधे क्रियाकारकभावरूपे । मात्रपदेन शक्तिप्राधान्यनिरासः । ननु प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वमेवेति सूचितं । अत्र मानमाहातएवेति । तत्र (?)तकारादेवेत्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते इत्यस्य समर्थनायेतिभावः । भाष्यमाह तत्रहीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थः संबंधरूपोऽभिधीयत इतिविभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थपदेन ग्रहणं सर्वपश्चादित्यत्र भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमास इति कैयटः । पूरणगुणेत्यत्राव्ययशब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति गुरुचरणाः ।

अत्र द्योतकतापक्ष एव मुख्यः। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तस्यस्यैवोचितत्वात्। कुत्सिते इति सूत्रभाष्येऽपि।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च॥
अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं।
प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः॥

इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं बहुष्विति सूत्रभाष्ये सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च

वर्त्तत इत्यस्यास्येति शेषः। सिद्धांतमध्येऽपि सिद्धांतमुपपादयितुमाहात्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः।

सिद्धांतपक्षेणाह पंचकमिति भाष्यमप्यत्र मानमित्याह कुत्सित इतीति। अस्योक्तमित्यत्रान्वयः। आर्याद्वयेन निरपेक्षो निमित्तांतरनिरपेक्षः शब्दः स्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय समवेतं तत्संबद्धं द्रव्यमाह समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं वचनं संख्यां विभक्तिं कारकं त्वाह तानेतान्विशेषान् लिंगादीनामभिधाय स्वार्थादिपंचकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यंतः पुनः सतु वर्त्तेत इत्यर्थः। अनेन अथवेत्युपक्रम्योक्तेन ग्रंथेन। ननु कथं ततस्तल्लाभोऽतआह सर्वत्रेति। द्रव्याविषये इत्यर्थः समानेतिकः। सत्वादिति भावः।

भाष्यान्तरमप्याह कर्मणीति। भाष्ये बहुषु बहुवचनमित्यादिसूत्रस्थे। (तदा हि यतसात्पक्षे) एवमुपपादने मानमाह तदुक्तमिति कैयटेन चेति। एतदग्रिमं यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते इति भाष्य प्रतीकमुपादाय सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्ग-

स्यष्टमेवोक्तम् । अतएव दधि राजेत्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतोऽसम्भावि । एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च । अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानान्नेत्युक्तम् । अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

सम्बन्धस्तु वाच्य एव । अतएव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्मकप्रीतीत्यादिक्रमेण बोधः प्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः । कर्मत्वादिशक्तिस्तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वसमूहरूपसम्बन्धेन तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः । प्रकारीभूतस्यापि सम्बन्धघटकत्वं दृष्टम् राज्ञः स्वामित्यादौ । अतएव घटमित्येतावन्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषाजिज्ञासा ॥ तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः ।

संख्याकर्मलक्षणः पंचकः प्रातिपादकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धा इति तेनोक्तं । उक्तं द्रढयति । अतएवेति । तत्पक्षस्यांगीकारादेवेत्यर्थः । परोक्तिखंडनं दार्ढ्याय स्मरति नकेवलं तावन्मात्रं किंतु दुष्टमपीत्याहैकेति । सरूपेतीत्यर्थः । दोषांतरमपि प्रागुक्तं अत एव द्योतकतापक्षस्य मुख्यत्वादेव । उक्तसिद्धांत्येकदेशिना पंचम्यर्थे बहुव्रीहिरितितद्भावः ।

सिद्धांतस्तु करणादिति वाच्ये पूर्वपदादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्था वयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति तत्र नैवातिप्रसंगो मनसाक्रीतीत्यस्य सिद्धिश्चेति बोध्यं । अन्यथा वाचकत्वं । उक्तं द्योतकत्वमुभयनिरूपितं तृतीयनिरूपितमित्याह । संबंधस्त्विति । क्रिया-

यदा तु प्रातिपदिकार्थे इतराविशेषणत्वेनैव विवक्षितः शक्तिश्चतदभेदेनैव विवक्षिता तदाघटः कर्मेत्याद्येव। यदा शक्तिर्भेदेन विवक्षिता तदा द्वितीयादयः स्पष्टं चेदं षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये। तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते।
विभक्त्यादिभिरेवासौ उपकारः प्रतीयते इति॥

स धर्मःशक्तिरूपः विभक्त्याभिरित्यादिनांतरेत्याद्यव्ययग्रहणं। दधि तिष्ठति इत्यादौ प्रतिपादि-

---

कारकभावरूप इत्यर्थः। तस्य प्रकारतया अभानात् तदेवाहात एवेति। तस्यवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। पूर्वं बोधानुक्तत्वादाह हरीति कर्म हरिकर्मकप्रीतीत्याद्यर्थः। ननु यस्य प्रकारत्वं न स संबंधो यश्च सः नस प्रकार इति विरुद्धेवेयमत आह प्रकारीति। तदर्थः तत्बोधः। प्रत्येकं तस्यासत्वादाह समूहेति। ननु प्रकारीभूतस्य संबंधघटकत्वमपि विरुद्धमत आह प्रकेति अतएव तेन संबंधेनान्वयादेव। अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव। ननूत्थापकाभावात्कथं सा ऽतआह तत्रापीति सिद्धांतमतेनाह वाक्यैकेति तथाच तयोर्नित्यसंबंधेन तदुत्थापकं सामान्यज्ञानमस्त्येवेति भावः।

विशेषमाह यदात्विति। धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता उपजायंते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवति कर्त्ता कर्मेत्यादि। ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयंते कदाचिन्न यदा व्यभिचरंति प्रातिपदिकार्थे तदा आद्यं यदा हि न व्यभिचरंति आख्याभूता एव तदा भवति कर्म करणमित्यादीत्युक्तं। तत्रत्य कैयटमूलं हरिमाह तदुक्तमिति स्वशब्दैः कर्मादिशब्दैः। नाभीति। सामान्यतोविशेषतो वा पृथक् नाभिधीयत इत्यर्थः। फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः। अत्रकर्मादिशब्दै र्नाभिधीयते इत्युक्त्या कृदंते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते। नहि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेषः। उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात्। ग्रहणं चेति आदिशब्द आश्रयवाचीति। उद्योतस्तु प्राचामनुरोधीति बोध्यं। प्रातीति स्वप्रकृत्यर्थस्येत्यर्थः।

कग्रहणं च । उपकारशब्दोऽर्शआद्यजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन विशिष्टद्रव्यवाचकानि ननूद्भूकारकशक्तिप्रतिपादकानि इति गतिकारकोपपदादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

अनभिहितसूत्रे तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यकमेव । तिङोक्तावपि घटोऽस्तीत्यादौ प्रातिपादकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्ताववृत्तेः ।

विशेषणेति । इतरेत्यादि किं परमकारकं कृतेपि तत्रात्र प्राप्नोति एतदपि कारकं एवं तर्हिचैत्रस्य कारकं इदमप्युदाहरणं । परमं कारकं परमकारकमिति नैतद्धि कारकं कारकविशेषणमेतत् यावत् ब्रूयात्प्रकृष्टं कारकमिति तावदेतत्परमं कारकमितीत्युक्तं । यथा संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयंति तथा कारकशब्दोपि इति कृदंता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो नतूद्भूतां कारकतां प्रतिपादयन्ति परममित्येतच्च न करोति क्रिया विशेषणं यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपितु द्रव्यविशेषणं तथाचसमानाधिकरणसमास उपपद्यते इति च कैयटस्तत्र ।

नन्वेवमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थं अतआहानभीति । मेवेति तथा त द्विषये प्रातिपादिकस्योद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इति उद्भूते कर्मणि वर्तमानात् द्वितीयेत्यर्थः सूत्रस्य फलितः । एवंच तिङ्कृतद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यापि तैरुक्तरीत्या बोधनविषये तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरिति । ननु पंचकपक्षे च प्रातिपदिकेनोक्तेपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तेपि तत्रेयं दुर्वारा विभक्तीनां द्योतकत्वेन तत्समभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वात् प्रं विना जयतेः प्रकृष्टजयाबोधकत्ववत् । किंच वाक्यार्थे समासस्येति सूत्रभाष्योक्तेन द्विवेदं सुवद्वं भवतीति न्यायेनोक्तार्थप्रयोगोपि स्यादत आह तिङाद्युक्तावपीत्यर्थः । ननूद्भूतत्वं तच्छक्त्याप्यस्त्येव तुल्यत्वादतआह शक्ताविति । तद्वैपेति शक्तावनुद्भूतत्व

शक्त्यानुभूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपदिकार्थाभेदेन प्रतीयमानत्वं तद्वैपरीत्ये निमित्तं चाकाङ्क्षादि प्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तमभिहितः सोर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात्। अतएव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः।

कारकान्वययोग्यक्रिया च धातूपस्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्तक्रियायां न कारकान्वयः। शत्यो देवदत्तेनेत्यादि।

इत्यर्थः। तदुक्तमिति अनेकमित्यत्र भाष्ये इति भावः। चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशंकायामाहाभीति। संपन्न इतीत्यस्य प्रथमेतीतिशेषः। अभिहित इति अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तं अंतर्भूतइत्यनेन चित्रगवादौ संबंधस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोध्यं।

ननु तत्र भेदेनाप्रतीत्या प्रथमास्थले को विभक्त्यर्थोऽतआह प्रथमापीति आद्यस्यासंभवादाह विशेषणेति। नन्वेवं क्रियाशून्ये कथमत आहास्तीति अतएव तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेति वार्तिकं संगच्छते अस्तिर्भवंतीपर इति भाष्यं च। अतएव तस्याः सर्वत्र सत्वादेव भाष्ये द्वितीयपादादौ विशेषमाह कारकेति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन तत एवोपस्थितेरिति भावः। एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति। आदिना अतएव तद्योगे न कर्मादिसंज्ञा हिरुगादिसमासश्च स्पष्टमिति। तत्रहि कृतिकिं कृतोये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदित्युक्तम्। अतएव तेन रूपेण तत्र क्रियादेरभानादेव। तमेवाह शत्यइति। नन्वेवं भाष्यप्रयोगविरोधोऽत आहाधिकेति। क्रियायोगाभावेन कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूप-

अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतुतृतीया। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र तु पुनः साधुत्वाय इष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वेन न दोषः। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्याप्यन्नाय्यत्वेन। एवंच इच्छार्थेषु इति तुमुन्। अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्याप्रातिपादिकात्वान्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः।

हेतुत्वसत्वात्। नन्वेवं विषेत्यादौ दोषोऽत आह विषेति। परमतेनाहेरयध्येति। अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च न स स्यादिति भावः

यद्यपि सांप्रतमितीदानिमित्यर्थकममरे उक्तं तथापि निपातानामनेकार्थत्वादाहान्याय्यमिति। ननु नेच्छायाः स्वतोऽन्याय्यत्व मतआह तादृशेछेति। यत्तु युज्यत इत्यध्याहारान्नदोषः साप्रतं इदानीं। असमर्थसमासः इदानीमेव संवर्ध्येदानीमेव च्छेदनमयुक्तमित्यर्थ इति तदसदिति ध्वनयन्नाहैवं चेति। तदध्याहारे चेत्यर्थः अन्यत्रापेवमाहामुमिति सच शब्दो विभक्त्यंत इत्याह प्रथमेति। अतएवाधिहरीत्यादौ समासः एतेन क्वचिन्निपाते नाप्यभिधानमिति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं भाष्ये तिङित्यादेः परिगणनतायाः एव स्पष्टत्वाच्च। तद्वचनसामर्थ्येनापि तत्वकल्पनाया एव युक्तत्वाच्च। अतएव अभ्रआँ अप इत्यादौ सप्तमी। किंच निपातेनाभिधानेपि प्रातिपदिकादुद्भूतत्तच्छक्तिमत्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्ति स्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको धिर्निपातः। अतएव परिगणनप्रत्याख्यानेऽपि न दोषः। तत्सत्वे तद्धिताद्युदाहरणं तु औपगवश्चित्रगुरिति नतु शसः। प्रासानंद इति। एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं

तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयति इत्यर्थ इत्यनेनैव द्वयोःकर्मत्वम्। तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तनेच पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामार्थसमभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय इति कर्तुरीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारानिर्वर्तनं धात्वर्थोऽन्वयः प्राग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणि लादयः।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्॥

वस्तुतस्तयोरपि न प्रत्युदाहरणत्वमित्यन्यत्र स्पष्टमिति तत्प्रत्याख्यानपक्ष एव ज्यायानितिबोध्यं तदाहेत्यन्यत्रेति। उद्योतादावित्यर्थः।

नन्वेवं तण्डुलानोदनं पचतीति कथं प्रसिद्धार्थेऽनेनोभयत्र कर्मत्वाप्राप्तेः भाष्ये दुहियाचिरुधिप्रछिभिक्षिचिब्रूशासामेव अकथितंचेत्यस्याप्यप्राप्तेरतआहतंडुलानिति। एवेनाकथितमित्यस्य व्यवच्छेदः। एवं द्व्यर्थत्वमन्यत्रापीत्याहतंडुलाना मिति विशेषमाह विकारेति। ननु क्रियान्वयेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी सूपपादाऽत आह शेषेति षष्ठ्यंतस्येति पाठः षष्ठ्यंतार्थस्येति पाठे बहुव्रीहिर्बोध्यः। तदर्थस्य शेषषष्ठ्यंतार्थस्य। इति उक्तं सर्वं तत्र हि द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठीत्येवोक्तं एवमन्यत्रापीत्याह काष्ठमिति। उक्तक्रमेणाह विकृत्येति काष्ठं विकारयन् भस्म निर्वर्त्तयतीत्यर्थ इत्याहान्वय इति भाष्यमते इष्टसिद्धिरेवेत्याहात्रेति। उभयविषय इत्यर्थः ननु विक्लित्याद्यनाश्रयत्वात्कथमोदनादेः प्रधानकर्मत्वमत आह प्रधानेति व्यापारस्य विशेषणेत्यर्थः। अस्यावश्यकत्वमाह ण्यंतेति तत्सूत्रेति कर्त्तरीति सूत्रेत्यर्थः।

इति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। तच्चोक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्यस्य प्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च।

नीहृकृष्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मता। संयोगस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानं तत्र लादयः। उक्तभाष्यात्। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा

दीक्षिताद्युक्तिं खंडयति तंडुलेति उक्तं भाष्यविरोधात्। ननु दुहादिष्वाशयात्तदुक्तिरतो दोषांतरमाह दुहादीति एवमन्यत्रापीत्याह नीति यद्यपि वहेः स्कंधग्रहणादिपूर्वः सोर्थः नत्वनुकूलव्यापारविशेषः। कृषेर्बलात् ग्रहणपूर्वकंदेशांतरप्रापणं हरतेर्नयतेर्मौल एवेति भेदस्तथापि सामान्यस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादाहेतरेति।

वस्तुतस्तु क्वाचित्कमिदं न सार्वत्रिकं उत्सर्गस्तु नीवह्योः प्रापणार्थत्वं एवंहृकृषोरण्यन्यार्थत्वं यथायथं प्रसिद्धमिति नशब्दरत्नादिविरोध इतिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्यांकर्तर्यनातिप्रसंगायाह संयोगस्येति संबंधअनुयोगित्वं तत्र अजारूपप्रधानकर्मणि। उक्तेति प्रधानेतीत्यर्थः नन्वेवं दध्नः प्रधानकर्मत्वेन तत्परामर्शापत्तौ मीमांसकसिद्धांतविरोधोऽत आह तप्ते इति। आर्थतद्रूपं। नन्वेवमपि ग्रामवत् पय सोपि द्वितीयापत्तिरत आह दधीति। इदं संयोगविशेषणं तदनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठः सएव धात्वर्थो नतु पूर्ववद्व्यापार द्वयं तथा च कर्मद्वारा क्रियाधारत्वमिति भावः धातोरिति पूर्वान्वयि। नेया इत्यनेनारुचिः सूचिता अप्राधान्येपि तत्परामर्शसंभवरूपा। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्व-

वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतयार्थप्राधान्यमादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेयाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वाद्धातोः पयसः सप्तमी।

दुहेरप्यन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरुभयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसः तत्प्रयोज्यफलाश्रयत्वात्। गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम्। पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्। तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। उक्तप्राधान्यं च गोरिति तत्र लादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं। बोध्यम्।

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गा-

स्यौत्सर्गिकस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति एवमन्यत्रापीत्याह दुहेरपीति गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः। क्रमेणोपपादयति गोरिति। संबंधविशेषनिवेशेऽपि मात्र दोष इत्याह तत्वेनेति फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः। इदंचावश्यकामिति प्रागुक्तमेव उक्तेति। प्रधानेत्यादिना। गोः गोरेव। तत्र तत्रैव। अस्यैव द्विकर्मकत्वमाकडारसूत्रे भाष्ये उक्तं उपसंहरति एवमिति व्यापारद्वयार्थकत्वेनेत्यर्थः दुहादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणायाच्यादिग्रहणं दण्ड्यादीत्यादिना चुदिः। भाष्या विरोधं वक्तुं दाण्डिस्थले उपपादयति गर्गा इति।

नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आहोद्देश्येति आदिना शाकारमासि चोदित इत्यादि परिग्रहः एवं सतियथाऽकथितंचेत्यस्य न वैयर्थ्यं

णामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शताघृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इत्याद्यप्येवमेव॥

मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठा फलं, मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः।

तथाग्रे स्फुटीभविष्यति। अकर्मकेत्यस्याविधायकत्वस्यान्यत्र स्पष्टत्वात्तल्लक्ष्येष्वनेनैव कर्मत्वमाह मासमितिफलतावच्छेदकसंबंधो मासादिनिष्ठ इति व्याप्तिरूपफलाश्रत्वेन त्तत्वमित्याह व्याप्तिरिति। इत्यर्थः इत्याद्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह यद्वा व्यापनेति। कर्त्तुरिति अत एव कालाध्वनोरित्यत्र 'कालाध्वनोः कर्मवदिति वार्तिक प्रत्याख्यानाय प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा कट करोतीत्युक्तं अकथितं चेत्यत्रत्यस्य अकर्मक प्रकृतिकण्यन्तानां कथंद्विकर्मकत्वमिति शंकाया मुक्तस्य।

कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां।

देशश्चे त्यस्य हिशब्दघटितत्वेनाविधायकस्य वचनत्वे उक्तंवा प्राकृतं वेति वदेत् इति भावः।

एतेन तत्कर्मसंज्ञाविधायकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम्। ननु एवमपि नासनजन्यत्वं व्याप्ताविति कथं तत्वमत आहासनेति। उभयथापीत्यस्यादावनुषंगः। अस्यावचनत्वमन्यथाप्याहानयेति। पक्षद्वयेनेत्यर्थः। तुल्यन्यायात् वचनत्वे तु तत्कर्मत्व स्यात्तथाच तेषामपि कालादिकर्मणासकर्मकत्वं तत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याप्रधानत्वेनद्रव्यद्वारैव क्रियासंबन्धात्। किंच कठिणपाक्यस्य महा परिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाकोन्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मपर्यालोचनया क्रियासु कालयोग इतिस बहिरंगः। अपिच साधन संबंधे जाते क्रियायाः परिच्छेदक वाह्यकालाकांक्षेति स बहिरंगः अकर्मक व्यवहारस्तुधातुनां द्रव्यकर्माभावनिमित्त-

यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः । उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम् । आसनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वं अनया रीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव । आसनादिमात्रे वृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी । समायां समायां विजायते इति यथा ॥

ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते इत्यादौ भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वादनेन सिद्धम् । आतश्च विषमीप्सितं यत्त द्रक्ष्यतीति भाष्योक्तेः । तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात् । चोरा विषयेंद्रियसम्बन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्याः । अ-

---

क एवेत्यन्यत्र स्पष्टं ।

मात्रपदेन व्यापनव्यवच्छेदः । एतेन तथा सतीयं न स्यादित्यपास्तम् ।अत्र दृष्टांतमाह समायामिति । इदंच समां समामिति सूत्रे भाष्यीय विग्रहकथनं इतोपि तस्य न वचनत्व मन्यथा तेन द्वितीयाया एव साधुत्वेन तत्र तदसंगतिः स्पष्टैव । एवंकर्तुरित्यस्य विषय मुक्त्वा तथायुक्तमित्यस्य विषयं वक्तुशंकते ननुयद्यपीति । आतश्च इतोपि द्वेष्यमाह चोरानिति । उदासीनमाह ग्राममिति । एतेन द्वेष्येतदुदाहरन्तः सकल ग्रन्थकाराः परास्ताः । भाष्योक्तं तत्वमेवोपपादयति चौरा इति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य स्पर्शादि जन्यसंयोगादि फलाधारत्वं तथैव तृणादेरपि तथेत्यनेन तदाह तथेति । अनेक कर्मत्वस्य अनति प्रसंगायाह तत्वंचेति अनुद्देश्यत्वं चेत्यर्थः । तेनेति तत्र तस्यानुद्देश्यत्वेपि माणावकस्योद्देश्यत्वमेव तद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेनैवाहि तत्र कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । अपिना कर्तुरिति सूत्रसमुच्चयः । श्रयत्वमिति तथाच विषेणौदनं भुंक्त इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य न तत्वं अत्र विषस्य स्वव्यापारजन्यत्वसंबंधेन व्यापार एवान्वय-

पित्वनिष्टदर्शना एवेति द्रष्ट्याः। तृणेऽप्यौदासीन्या-
दनुद्देश्यत्वमिति चेन्न।

तथायुक्तं चानीप्सितमित्यनेन सत्त्वात्। अनी-
प्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धा-
त्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेव बोध्यम्।
तेन वारयति योगेऽग्न्यादेर्नानेनापि कर्मता। तथा-
युक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्॥

यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं क-
र्मत्वम्। परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छती-
ति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया
परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपे-
क्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि गमिप-

विवक्षेति न फलाश्रयत्वं प्रयागात्काशींगच्छति चैत्र इत्यत्र प्रया-
गस्य च नेतिबोध्यं।

सूत्रद्वयार्थयोरेकलक्षणेन क्रोडीकार इति लाघवात्तदेव युक्तं न
सूत्रद्वयमित्याशयेन जीर्णनव्यनैयायिकोक्तंखण्डयति यत्त्वित्यादि क्रि-
येति धात्वर्थक्रियेत्यर्थः। धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकेत्यर्थः। त-
त्रैतद्रहितं प्राचोक्तमेतत्साहितं नव्योक्तं। चैत्रमिति इदमुपलक्षणं चै-
त्रेण चैत्रो गम्यते इत्यपि प्रयोगे न द्वितीया कर्माख्यातयोस्तुल्या-
र्थत्वात्।

तयोर्विशेषमाह तत्रेति लक्षणे इत्यर्थः। तयोर्मध्ये वा कर्त्राख्या-
ते आह द्वितीति। कर्माख्याते आहाख्येति। फलस्य धात्वर्थत्वेन स्वा-
र्थफलाश्रयापेक्षयेत्यस्य दुर्वचत्वादाह स्वार्थसंख्येति त्वयापि तथैव
कार्यकारणभावांतरकल्पनात्। तथा च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चै-
त्ररूपग्रामान्यनिष्ठक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगरूपफलशालि-
त्वात् द्वितीया। धात्वर्थतावच्छेदके त्यस्य फलमाह गमीति। एवंच
गमेः संयोगः पतेरधः संयोगस्त्यजेर्विभाग स्तथास्यदेर्नकिंचित्फलं

त्योः पूर्वदेशे, त्यजेरुत्तरदेशे, स्यन्देश्च पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाफलस्य धातुनैव लाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आधान्वयोऽन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयः । एवंच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेय फलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः ।

एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य चैत्रे सत्त्वेन चैत्रश्चैत्रं ग-

---

तथेति नदोषः । अतएव त्यागो गमनमित्यनयोर्न पर्यायता । इदंच सर्वं द्वितीयावाच्यम् ।

तथा च ग्रामसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगानुकूलग्रामान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इति बोध इति तदनुवादो भूषणे तदसदिति सूचयन्नाह तत्रेति लक्षणघटकपदार्थानां मध्ये इत्यर्थः । तत्र आधेयत्वभेदयोर्मध्ये । आधेति आधेयत्वस्येत्यर्थः । फलस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थविशेष्यकबोधप्रकारत्वं अतएव कर्माख्याते फलस्य विशेष्यत्वेऽपि नक्षतिः ।

वस्तुतस्तदीया वच्छेदकत्वनिवेशो मास्तु अस्तु चेत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च गम्यादौ विभागादेर्धात्वर्थत्वादेव नदोषः । अतएवात्रगुरुचरणैस्तत्त्यक्तमिति नैव दोषः । धात्वर्थफलशालित्वमेवोच्यतां धात्वर्थफलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारान्वयिधात्वर्थत्वमिति बोध्यम् । अंत्यस्य भेदस्य । उभयसाधारणमाह प्रकृत्येति । व्यापारेति क्रियानुकूलकृतीत्यर्थः । तस्या अपिव्यापारविशेषणत्वात् ।

एतेन सम्बन्धविशेषानिवेशन । एवं कर्माख्याते ऽपि भेद आधेयत्वं चाख्यातार्थः । तत्र फलांशे आधेयत्वं क्रियायां चयथोक्तसम्बन्धेन भेदः । भेदे च फलाश्रयस्तथेति बोध्यम् । भेदे शक्तिश्चैत्रश्चैत्र-

च्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति ।

तन्न । परथा कर्तृसंज्ञया बाधेन(१)तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वितफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदशक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इति तूभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् ।

मित्यस्य साधुत्ववारणाय ततो बोधवारणाय वा तत्र नाद्य इत्याह परथेति । प्रागुक्तरीत्या आहोदेश्यत्वेति तत्त्वेनेत्यादि नांत्य इत्याह नचेति । मम तु न तथा बोध इत्याह किंचेति । ततोविपरीतमाह तार्थवृत्तिभेदेति । कर्मणि कर्तृभेदात् तव विपरीतवत् । तादिति बोधेत्यर्थः । नन्वेवमेतत्प्रयुक्तमेव गौरवमत आह फलेति । तादृशेति । जनकतावच्छेदककोटौ द्वितीयांतार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः । सामेति तस्य शक्यत्वेपि तथान्यत्रान्वयवारणायेत्यादिः । तदिति भेदेत्यर्थः । धातुजोपेति । तज्जव्यापारो नेत्यर्थः । अवान्तरस्य तत्कार्यकारणभावतो भिन्नस्य । ननु चैत्रमैत्रौ मिथो गच्छत इत्यत्र व्यापारस्य द्वितीयान्तार्थवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्येव

---

(१) उद्देश्यत्वाभावेन चेतिपाठान्तरम्.

किंच घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः। उक्तकर्मत्वाभावात्। नच तत्र विषयत्वे लक्षणा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वद्गुरुव्यवहारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अभ्यासिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तन्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेन। अनया रीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याद्यपि खण्डनीयमित्यलम्।

यत्तु मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः। व्रीहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। य-

---

विवक्षित मतएव भेदेत्येवोक्तम्।

अभ्युपेत्य दोषांतरमाह किञ्चेति। आदिना घटामिच्छति घटं करोतीति। तथाच त्वदुक्तकर्मत्वस्य द्वितीयोत्पत्तौ तत्साधुत्वे वा न प्रयोजकत्वं सविषयकधातौ तदभावापत्तेः। नच सविषयान्यत्रैतत्त्र तु विषयतायाऽन्वय एव तथेति वाच्यम् कृष्णाय रोचत इत्यादावतिप्रसंगापत्तेस्तदेतद्धृदि निधायाह नचेति। अतएव तत्र तद्व्यवहारो भाक इति तदुक्तिः। अपिना शक्तिः। इदं तवापि संमतं इत्याहातएवेति। असाधुत्वादेवेत्यर्थः। प्राग्वदाह वैकुण्ठमिति आदिना क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादि तदिति द्वितीयेत्यर्थः।

दीक्षिताद्युक्तिंखण्डयति अनयेति चरमदोषेणेत्यर्थः। आदिना धात्वर्थफलशालित्वं॥ एतेन तथाभूषणकाराद्युक्तमन्यसकलग्रन्थकारोक्तं चापास्तं तदाहेत्यलामिति।

यत्तु मीमांसका इति पाठः। यदपीति पाठेऽपि स्त्वर्थे। सक्त्व धिकरणे इति शेषः। कर्तुस्तथेति सूत्रद्वयानुरोधादुभयसाधारणमाह साध्यत्वामिति तदुक्तं तैः।

श्रुत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते।
कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथायुक्तमनीप्सितं॥

द्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधानत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचना तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भावयेदित्यर्थ इत्याहुः।

तेषामयं भावः वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति।

तत्कर्म तत् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनिस्मृतिः।
बलीयसी च साचारात्प्रयोग श्चास्ति तादृशः॥

इति व्रीहीनित्यस्यैवं चेत्यादि। उक्तवैलक्षण्यमाह सक्तूनिति। अतएव तु यतः सक्तुकरणकहोमानुकूलव्यापारप्रतीतये तृतीयार्थः करणत्वं द्वितीयया लक्ष्यते तदुक्तं भट्टैः।

भूतभाव्युपयोगे हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते।
शक्तयो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्॥
प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वतः।
विरोधात्तेन सम्बन्धी गुणभावस्तु लक्ष्यते॥

इति भूषणकृदादयस्तन्न प्रागुक्तरीत्या लक्षणयापि तत्रासाधुत्वात्। तदुध्वनयन्नाह तत्रेति। तत्र साध्यत्वं शक्तिविशेष एवेति न कश्चित् कर्मशक्तिर्वाच्येत्यनेन प्रागुक्तेन विरोध इति। भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह वेदे इति अनेन लोके नैवमिति सूचितं।

यद्यपि दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मत्वं प्रागुक्तमित्यकथितं चेति सूत्रं व्यर्थं तथापि पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादेरेव धात्वर्थत्वे गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमावश्यकमिति कैयटदीक्षितादिसकलग्रंथासांगत्यमिति च सूचयन् नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गमाख्यातोपयोगे इति सूत्रभाष्योक्त परिगणनताकेन—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिब्रूशासां योगेऽपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे कारकं कर्माकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्रञ्यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात्प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म तेन कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पय इत्यादौ कांस्यपात्र्यादेर्न कर्मत्वं ब्रूशासियोगे तु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं तत्कर्म। एतद्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् तत्वं च फलानाश्रयत्वात्। गां दोग्धिपयः। द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वं गोस्तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः।

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भिक्षि चिञा मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।

इत्यनेन वारयन् तदुक्तक्रमेणैव तद्विषयमाह दुहीति। तत्र पूर्वविधिशब्देनापादानसंप्रदानाधिकरणान्येव न करणं हस्तादेः करणस्य पयआदिकर्मयुक्तत्वाभावात्। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव। तदाहापादानेति विषयेति तत्वेत्यर्थः। एवमग्रेपि विशेषमाह तत्रेति। दुहाद्यष्टकमध्ये इत्यर्थः। अत्र दुहाद्यष्टकयुक्तमेवाकथितं कर्म तत्राप्युपयोगनिमित्तमेवेति द्वेधा परिगणनं। तत्रोपयोगनिमित्तमित्यस्य धातूनां स्वार्थफलाश्रयाकांक्षानिवर्त्तकत्वेनोपयुज्यत इत्युपयोगः कर्तुरिति सूत्रविहितं कर्म तस्य निमित्तमिव निमित्तं धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव सम्बद्ध मित्यर्थस्तदेतदाभिप्रेत्याह कर्तुरिति प्रागपीति पाठः। अपिना याचिविशेषे रुधिप्रच्छिविषये च तदनंतरसमुच्चयेन सर्वत्र तत्र संभवात्प्राक्तनमेव ग्राह्यमिति तत्वं। पात्र्यादेरिति अधिकरणत्वाविवक्षायामपीति शेषः। तदनंतरं तत्सम्बन्धेऽपि ततः

बलिं याचते वसुधाम् स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो दिदापयिषाव्यंजको याचेरर्थः । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि नप्राप्तिरिति कर्मत्वं, याचनामात्रादपायाभावेन बलेर्वसुधां याचत इतिनेष्टामिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति तन्न पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसंप्रदानकदानेच्छावतिफलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च । अवनीतं विनयं याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीत्य-

---

पूर्वं तत्सम्बन्धाभावादिति भावः । तदनन्तरमेव उक्तेति कर्तुरिति विहितेत्यर्थः । तद्वदेव विशेषमाहैतदिति । तत्वं च प्राधान्यानाश्रयत्वं च ।

अथोद्देशक्रमेणोदाहरणान्याह गां दोग्धीत्यादि द्रवेति अन्तस्थितपयोनिष्ठविभागेत्याद्यर्थः । गोः पयस्यन्वये षष्ठीति प्राग्वत् बोध्यं । अप्रधाने दुहादीनामिति भाष्योक्ते राहात्रेति एतत्सूत्रविहितकर्मविषय इत्यर्थः । स्वामीति अत्रेत्यादिस्तन्निरूपितस्वत्वेत्यर्थः । आदिना चेष्टादि । न प्राप्तिरिति वसुधया स्वामित्वसम्बन्धश्चेत्यपि बोध्यम् ।

नन्वत्रापादानत्वप्राप्तिरेवात आह याचनेति विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् मात्रपदेन दाननिरासः । स्पष्टमिति । तत्र हि न याचनादेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति तदापायेन युज्यते इत्युक्तं । याचिता याचनकाले प्रयोक्ता वाप्रयोगकाले नाध्यवस्यति । नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मामेनं वा प्राप्नोतीति कैयटस्तत्र । असंकीर्तितपर्यायाकथितग्रहणे गां दोग्धि गोर्दोग्धि च । याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति सिद्धान्ते कैयटश्च । एतने-

भिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसं-बन्धो विषयता। अत्रापादानादिविषयाभावादनेन कर्मत्वम्। याचनामात्रेण विनयसंबन्धाभावान्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्वं संबन्धः।

व्रजमवरुणाद्धि गाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाधिकरणकचिरास्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति। तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

माणवकं पन्थानं पृच्छति। जिज्ञासाविषयार्थ-ज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे सम्बन्ध-सामान्येनान्वयः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्। माण-

---

स्वत्ववत् द्रव्यीयविभागाश्रयत्वविवक्षायामपादानत्वं बलेरित्यपास्तं। अतएव पौरवात् गां याचत इति प्रयोगो नेति बोध्यम् तदाहेत्यन्य-त्रेति। उद्यानादावित्यर्थः।

परमतं खण्डयति यस्विति पुत्रार्थमिति पुत्रोद्देश्यकं ह्यत्र दानं तथेति चैत्रो याचत इतीत्यर्थः। विशेषाल्लक्ष्यांतरमाहाबीति तमेवा-हस्वीकारेति कर्तर्यनतिप्रसङ्गायाह फलतेति। नन्वत्रसम्प्रदानत्व-प्राप्तिरेवात आह याचनेति। मात्रपदेन तदनुष्ठाननिरासः। अवश्यं कर्मणा सम्बन्धवानेव स्वोद्देश्यो भवति अतएव संदिग्धसम्बन्धे तव दातुमिच्छतीति षष्ठ्येव। नन्वेवं कथमत्र ततः प्राक् तत्सम्बन्ध-स्त्वमत आह विनयेनेति। तदिति विनयेनेत्यर्थः। तदनुकूलतामे-वाह व्रजेति। तस्य व्रजस्य सम्बन्धस्त्वेनेत्यर्थः। जनकत्वनेति यावत्।

प्राग्वदाह ज्ञानेति माणवेतिच। अपादानत्वं तु नात्र न प्रश्ना-

पकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः । कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्त्याऽनेन कर्मत्वम् ।

भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः ।

वृक्षमवचिनोति फलानि । विभागपूर्वकमादानं चेरर्थः । वृक्षात्फलानि आदत्ते इत्यर्थात् । अवधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ।

ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूल शब्दप्रयोगरूपोऽर्थः प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः । सच धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् । प्राप्त संप्रादनत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति स्पष्टं भाष्ये । अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयप्राप्तियोग्ये विषये नानेन कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकालं शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः अनभिधानं च ततः शिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमिति तदस्य तदस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

देवापायो भवति पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे तदा ऽपायेन युज्यते इति भाष्यात् । सम्प्रदानत्वमपि न कर्मसम्बन्धत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात तदाह कस्यापीति सः उक्तो व्यापारः । सच द्विविधश्च । विषयताच फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । अत्र व्यंतभिन्नके । नस धर्मस्येतिशेषः । आदिना शासिः । विशेषमाहानयोरिति ब्रूशासोरित्यर्थः । तदेवाह तथहीति आद्याया अपि द्वितीयात्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेः । कैयटमाह प्रयोक्त्रेति श्रोतापि तादृशएवेत्याह परेति । ननु किं

तत्र हि द्वयी विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी चेत्युक्तम्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारस्ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जतेऽतस्तद्विवक्षा न शास्त्रे प्रवृत्तौ नियामिका लोकशब्देन शिष्टलोकः स हि यत्रार्थे यं शब्दं धर्म बुध्या पराशिष्ट बोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थइति तत्र कैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृत परावरा इति पृषोदरादिसूत्रे भाष्येस्पष्टामिति भाष्यप्रदीपोद्योतादौ विस्तरः।

अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः। कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। अतएवाकथितंचेति सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव

नाम शिष्टत्वमत आह शिष्टाश्चेति एवं चार्थनिबन्धनेयं संज्ञेति कैयटादेः पथ्यादीनामधिकानामत्र गणनं चनेति नव्यादेश्च प्रमाद एव। अतएवाख्यातोपयोग इति सुत्रभाष्योक्तपरिगणत्वभंगो भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यं च नान्यथोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे तदानर्थक्यं तद्भंगश्च स्पष्ट एवेति दिक् तदाह विस्तर इति।

नन्वत्र सर्वत्र गौणकर्मत्वात्कथं बोधोऽत आहात्रापीति। अत्र मानमाहात एवेति। तेनैव बोधादेवेत्यर्थः। अनेनैव अकथितमित्यनेनैव। आद्येति कर्तुस्तथेतीत्यर्थः। त्वेनेति (त्वेति त्वेनेति) त्वे इति पाठांतरं ईप्सितमिति एवं सति तथेत्यप्यावश्यकं अन्यथा बोधवैलक्षण्यात्तयोरावश्यकत्वे तथा समाध्युक्त्यसंगतिः स्पष्टैव। तत्राधारो द्वितीयार्थ इति प्राचामाधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति परोक्तस्य चासांगत्यायोक्तमेवान्यत्रापि विशिष्याहैवमिति। आदिभ्यामभिनि उपान्वेति सूत्रयोस्तल्लक्ष्याणां च ग्रहः। विशेषमाहादीवेति एतेन क्रीडार्थकदिवुधातुयोगे शतं दीव्यतीत्यादौ तृतीयांतपदानुपस्थाप्यतद्धात्वर्थसाधकतमत्वमेव तत्कर्मत्वमिति परोक्तमपास्तं कर्मत्वशक्तीति।

सर्वत्र कर्मत्वसिद्धेः आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमी स्यादितीप्सिततमामित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् ।

एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम् । अधिशीङ् स्थासामित्यादिभिराधार इत्यनुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात् । दिवधातुयोगे दिवः कर्मचेति सूत्रात्तद्दात्वर्थं साधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं शतेन वा दीव्यति । एवंच सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मत्वशक्तिमत्त्वं । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ।

उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः । विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादकत्वाच्च । उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिनइति बोधः । धिक् कृष्णाभक्तम् । कृष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि वा लोकं हरिः । द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः सामीप्यं न षष्ठ्यर्थं इति त्वन्वयिपदावा-

---

एतेन संकेतविशेषसम्बन्धेन कर्मशब्दवत्वमेव तत्वमिति तदुक्तमपास्तं । अर्थकत्वमिति एतेन व्यापारव्यधिकरणेत्यादि भूषणाद्युक्तमपास्तं अध्यास्ते इत्यादेः सकर्मकतानापत्तेः अकर्मकतापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः ।

अन्तः कंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

इत्यादौ दीव्यंते ऽक्षा इत्यादौ च कर्मणि प्रत्ययानापत्तेर्भावे तदापत्तेश्चेतिदिक् । प्रतिपादितमिदं मूले एवादौ तदाहेति दिगिति ॥

ऽयं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अतएव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबंधे षष्ठी। लोकसमीपोर्ध्वभाग वृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः।

अभितः परितो वा कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येऽपि कृष्णसंमुखे इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्राव्यये समीप इत्यर्थकेऽधिकरणशक्तिप्रधाने द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृष्णाभक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके। तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चित्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम्। अवधित्वसंबन्धो द्वितीयार्थः। त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरि रिति

अथोपपदविभक्तिभूताद्वितीयार्थं निरूपयन्सामान्यत आहोपेति नन्वेवमनिर्दिष्टार्था इति न्यायेन स्वार्थे स्युरतआह षष्ठ्यर्थेति। देशेति देशानां वृत्तित्वादीत्यर्थः। सामीप्ये द्वित्वविधानात्प्रतियोगित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थ इति कश्चि त्तन्नेति सूचयन् कैयटोक्तमाह सामीति। ननु सामीप्यमषष्ठ्यर्थ इति सिद्धान्तात्कथं तदपवादभूताया अस्या अयमतआह सामीप्यमिति। तत्र सामीप्यरूपे। अतएवाह सामीप्येतिकृष्णसमीपदेशावच्छिन्ना गोपा इति बोधः। अव्यये समया निकषा रूपे। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह मध्ये इति। रूपः सम्बन्ध इति मध्यत्वान्वयीत्यर्थः। त्वदित्यस्यैवंचेत्यादिः। एवमग्रेपि प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह भाववानिति। अधिकरणप्रधान इत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति वृत्तिरिति। तत् अन्तरेति। गित्वं अभावान्वयि। प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह सुखसत्ताभाव इति अभावमात्रमर्थः। अ-

बोधः । अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः । हरिशब्दस्तद्वृत्तिलाक्षणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिः सुखसत्ताभाव इति बोधः । एवमन्तरेण शब्दोऽपि उभयार्थः । तद्योगेऽपि द्वितीया ।

तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्सम्बन्धी कमण्डलुर्मध्ये इत्यर्थादन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया । किञ्च यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसम्बन्धे विधानं तत्र तेषां सम्बन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव । स्पष्टं चेदं चतुर्थी तदर्थार्थेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता । गुरोरिदं गुर्वर्थं मिति । विशेषसम्बन्धे विधानं च क्वचिद्विशेषोक्त्यैव । यथानुर्लक्षणे इत्यादौ ।

क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिनि नियताकाङ्क्षया, यथा प्रकृतेऽवधित्व प्रतियोगित्वयोः । एवंच त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थे न द्वितीया । ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्यावधिभूतावधिभूतामिति न निर्णयः । किंत्वन्यसहितयोरपि त-

---

न्यत्प्राग्वत् तत्प्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणः सुखसत्ताभाव इति बोध इति कश्चित् । तत् द्वय मव्ययमेवे त्यन्यत्र स्पष्टं । नन्वेव मतिप्रसंगोऽतआह तवेति । ताद्योगेऽप्यदोषमाह किंचेति तत्र तदुपपदविभक्तिविषये तदेवाह तत्र हीति ननु वाचनिकविशेषसम्बन्धे एवं सुवचत्वेऽपि न प्रकृते तथा वचनाभावादत आह विशेषेति । प्रकारान्तरमाह दृशेति । एवो व्युत्क्रमे इत्येव नेत्यर्थः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलका-

त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति । हलोऽनन्तरा इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

जपमनु प्रावर्षदित्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वात् हेतुतृतीया बाधकत्वादत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्तरकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते। अत एव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः। उक्तं च।

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

अस्यार्थः। प्रपचतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात्सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विना मानक्रियाक्षिप्यते तथा सति तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात्

त्कर्तरि भूतेऽनीयः। तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषं द्योतयंति ये ते तथेति लब्धमिति भावः। द्वितीये मान माह हेत्विति ॥

ननु तस्य द्वितीयार्थत्वे किमर्थं तस्य द्योतकत्व मत आह कर्मेति। लक्षणे इत्युक्तेराह लक्ष्येति। हेतुरपि द्योत्य इति सो पि द्वितीयार्थोऽनुद्योत्य इत्यर्थः। जन्यत्वरूपं न तदित्याह लक्ष्यत्वं चेति तत्र हेतुमाह जपेति। तत्र प्रकृत्यर्थे हेतौ तदर्थे भेदेनान्वेति तदाह जपाभिन्नेति। लक्षणकं तत्ज्ञानजन्यज्ञानविषयः। उक्तंच हरिणा प्रत्ययं कर्मप्रवचनीयः। क्रियापदलक्ष्यार्थमाह क्रियागतेति। वैषम्ये दृष्टांतः। एवमग्रेपि। सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्षणभावादेः। शब्दार्थयोस्ता-

इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किन्तु विशिष्टक्रियाजनितोऽयं संम्बन्धो विभक्त्यर्थ इति द्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः सम्बन्ध इति।

लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तं—

आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति॥

लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावं आश्रितमर्यादारूपम्। अनु हरिं सुराः। स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थः। उपहरिमित्यत्राप्येवम्। उपः स्वावधिकाधिकत्वसम्बन्धस्यापि द्योतकः। उप सुरेषु हरिरित्यादि।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यादौ लक्ष्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः वृक्षप्रकाशेन हि तत्समीपदेशावच्छिन्ना विद्युद् ज्ञाप्यते। भक्तो विष्णुं प्रति। अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः सम्बन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य सम्बन्ध-

---

दात्म्यादाह क्रियेति। अत्र हेतुमाह तथासतीति यत इत्यादिः त्वर्थमाह किन्त्विति अयं बुद्धिस्थः। प्रकृते जपमान्वित्यत्र। इतिरर्थसमाप्तौ। सूत्रे तस्यैवोक्तेराह लक्षणेति। भावे ल्युडित्याह लक्ष्येति तथा च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्। अधिकेआहोपेति कत्वेति तद्रूपइति तद्रूपसंबंधेत्यर्थः। अपिः पूर्वसमुच्चये तत्र यस्मादधिकमिति सप्तमीविधानादाहोप सुरेषु हरिरिति उपसुरान् हरिरित्यपपाठः आदिनोप परार्धे हरे गुणाः उपखार्यां द्रोण इत्यादि अतएव प्राग्वत् द्वितीयार्थस्येत्यत्र नोक्तं।

लक्षणेत्थमित्यस्य लक्ष्यमाह वृक्षमित्यादि लक्ष्यत्वात्प्राग्वदेवेत्याह वृक्षं प्रेति। वृक्षलक्षणका विद्युद्विद्योतत इति बोधः। ननु तस्य

त्वम । लक्ष्मीर्हरिं प्रति हरिस्वामिकेति बोधः । वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति । अत्र वीप्साविषये व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यं व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां व्यापकत्व सम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थं प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः ।

यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् । अत्र सच्छब्दो बुद्धिस्थत्वेन भागवाची । मत्सम्बन्धियद्भागकर्तृका

प्रकारत्वात्कथं संबन्धत्वमत आह भक्तेति । स्वस्वामिभावसंबंधस्तत्द्योत्य इत्याह हरिस्वामीति वीप्सा विषयो व्याप्यत्वमिति पाठः तस्याजहल्लिंगत्वात् वीप्साविषयव्याप्यत्वमिति समस्तपाठोवा द्योत्यत्वादेवाह व्याप्यत्वेति । चस्त्वर्थे । यद्यप्ययं द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्वे सोपि तन्निर्णायक इति एतावतैव संबंधपरिच्छेदकत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वं तदाह प्रत्यादीति । सकल ग्रन्थासांगत्यायाह सेचने इति । किंच कर्मणि द्वितीयायां प्रतिनाऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यादौ समासानापत्तिः एतेनोपपदविभक्तिरिति न्यायात्कर्मण्येवाऽद्वितीयेति दीक्षिताद्युक्तं कर्मण्येवात्र द्वितीया पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हरदत्ताद्युक्तं चापास्तं । किंच प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः अतएव भाष्येऽपि किमर्थं पुनरिद मुच्यते नचोपसर्गादिसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं वृक्षंप्रतिसिञ्चतीत्यादि कचिल्लक्ष्येक्रियान्वये कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धेति प्रश्नः, तदविवक्षायां षष्ठीबाधानार्थमकर्मकार्थं चावश्यकमित्युत्तरं । तदेतदभिप्रेत्योक्तं द्रढयति अतएवेति । वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्ये । अभिरित्यस्योदाहरणान्युक्तप्रायाणीति प्रत्युदाहरणमाह यदत्रेति ।

एतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोधः ।

सर्पिषोऽपि स्यात् । अत्रापिशब्दबलाद्बिन्दुपदाध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता । संभावनायां लिङ् । बिन्दौ सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः । बिन्दुश्चाख्यातार्थकर्तरि अन्वेति । अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः । शब्द-

---

अपिः पदार्थेत्यस्य लक्ष्य माह सर्पिषोऽपीत्यादि । पदस्याप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ इत्याशयेनाहात्रेति । यद्यपि मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेपिर्वर्त्तते इति वृत्तिकृतोक्तं तथापि तद्द्योतकताभिप्रायमिति सूचयन् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमिति मतेनाह विन्दुपदेति । प्राचांमतेनाहाध्येति । एतेनापिः बिंदुरूपपदार्थद्योतकः । स्यादिति तिङा कर्त्तृसामान्यबाचकेन विन्दुत्वेन तद्विशेष उच्यते इत्यपास्तं । लिङितिउपसंवादाशंकयोश्चेति सूत्र भाष्यपठितेनोपसंवादाशंकयोर्लिङित्यनेन । तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टं । तत्राशंकोत्प्रेक्षात्संभावनाप्युक्तद्विकोटिका शङ्केतिभावः । नन्वेवंकर्मप्रवचनीयद्योत्यार्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया स्यादत आह बिन्दाविति द्योत्येत्यादिः । क्रियायां स्यात्पदवाच्यक्रियायां । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसम्बन्धमाह स्वेति अपीत्यर्थः । बिन्दुदौर्लभ्यमितिषष्ठीतत्पुरुषः अपिर्बिन्दुसमुच्चये ! अत्र मानमाह शब्देति । तथा च तस्यां तस्य कर्त्तृतया तद्द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयस्तदाहैवंचेति तथाऽन्वये चेत्यर्थः । विन्द्विति तदभिन्नैककर्तृकेत्यर्थः । तदिति सर्पिरवयवेत्यर्थः । सत्तेति पाठः विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावना विषयत्वमनुभवसिद्धं । (१)यायाः स्तुतः । तथाच प्रकृतेऽवाङ्मनसगोचरंविष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणमिति बोध्यं । एतेन शक्त्युत्कर्षेत्यस्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणत्वेन । इदं च

---

(१) अत्र किञ्चित्पाठः खण्डितः ।

शक्तिस्वभावात्। एवंच सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका त-द्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः। अपि स्तुयाद्विष्णुम्। संभावने लिङ्। अपि-र्लिङर्थे संभावनायां क्रियागतशक्यत्वस्य विषय-तया द्योतकः विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका शक्यत्वे-न संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः विष्णुविष-याया: शक्यत्वसंभावने चान्यविषया निश्चयेन शक्ये-ति फलति। एतेनापिवेदान्तपारगमित्यादावपियोगे स्वार्थे न तात्पर्यमिति धर्मशास्त्रग्रन्था व्याख्याताः। ईदृशेषु संभावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यं द्योत्यं संभावितौचित्यस्यानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः।

मासमधीते। अत्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीया। मासपदेनावयवानतिरेकेण त्रिंशद्दिनसमूह उच्यते। व्यापकत्वं द्वितीयार्थः। तत्त्वं च त्रिंशत्त्ववन्निष्ठप्रति-योगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदका-वच्छिन्नत्वं। प्रतियोगिव्यधिकरणेत्युक्तेर्दिनावान्तर-दण्डादावध्ययनाभावेऽपि न दोषः। एकदिनाध्ययने

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः।

इतियाज्ञवल्क्यव्याख्यायां मिताक्षरायां स्पष्टं तदेवाहदृशेष्विति। क्रियेति हननादिक्रियेत्यर्थः। औचित्यं तदुत्कर्षरूपं।

यत्तु कालादीनामकर्मकाक्रियायोगे कर्मप्रत्ययार्थौ विभाषा कर्मत्वमनुशासनादिति केचित्। अन्ये तु क्रियांतरांतर्भा-वेणोपपत्तौ नापूर्वमनुशासनमिति तन्मते मासमास्ते मासम-धीते इत्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीययान्यथा तत्र निर्वाहस्त-थापि गुणादियोगे तत्सिद्ध्यर्थं कालाध्वनोरित्यावश्यकमिति नैया-

च न तथा प्रयोगः । तच्छटकदिनपदेन चावयवाति-
रेकेण सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उ-
च्यते । एतेनैकैकक्षणव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन बाध इत्यपास्तम् ।

दिनं स्वपितीत्यादौ दिनपदमवयवानतिरेकेण त्रिंशद्दण्डकूटपरमतो नैकदण्डस्वप्ने तथा प्रयोगः । अवयवानतिरेकेण भानेऽपि एकवचनान्तत्वमेव शाब्दशक्तिस्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगतसंख्यायाः समूहेऽनारोपात् त्रिंशत्त्वादिकं च तात्पर्यवशात्तत्त्रिंशत्वादिकमेव भासते । एतेनैकमासव्यापका-

---

यिकस्तत्र तत्र तस्याः कारकविभक्तित्वमस्या उपपदविभक्तित्वमितिभेदात् तदनुशासनस्य विकल्पस्य च निर्मूलत्वाच्च तदेव तत् ध्वनयन्नाह मासमधीते इत्यादिरूपे अभिव्याप्तिरूपे प्रतिपाद्ये द्वितीया भवति सूत्रेणेतिशेषः । अभिव्याप्तिश्च यावदवयवसम्बन्धः यत्समुदायो मासादिपदार्थस्तएवावयवास्तदाह मासेति त्रिंशद्दिनसम्बन्धश्च दिनपर्याप्तत्रिंशत्वव्यापकत्वं तत्र त्रिंशत्वादेर्मासादिपदादेव लाभाद्व्यापकतामात्रं द्वितीयार्थस्तदाह व्यापेति । अत्र त्रिंशत्सु दिनेषु किञ्चित्कालावच्छेदेनाध्ययनसम्बन्धेऽपि तत्प्रयोगोपपत्तिः । व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमत आह तत्वं चेति । व्यापकत्वं चेत्यर्थः । दिनावांतरेति त्रिंशद्दिनेष्वेवाध्ययनेनेत्यादिः । मासपदं चत्रिंशद्दिनसमूहपरमित्युक्तं । ननु तावत्कालस्थाप्यखण्डवस्त्वंतरपरमिति तद्भावः । तत्फलमाह केति । अन्यथा तादृशाखण्डकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावाभावेन मासमधीत इति प्रयोगापत्तिः स्पष्टैव विशेषमुक्तोपपत्तय आह तदिति मासघटकेत्यर्थः ।

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह क्षणेति । ननु तद्व्यक्तिरूपस्तत्समूह इत्यर्थः ।

ध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मास-
व्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम् ।

एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित्क्रोशत्व-
वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते क्रोशत्वा-
दिकं तत्तसंख्यावद्दण्डादि परिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्य-
न्यत्र विस्तरः ।

इति द्वितीया ।

एतेन तत्र तथा विवक्षणेन। अपिना समूहः। तत्र क्षणव्यक्तौ। बाध इति व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाध इत्यर्थः। तथा समूहतदवयवयोर्भेदा-भेदसत्त्वेन तिरोहितावयवभेदस्यैव समूहस्य दिनपदेन तत्र ग्रहणं मासपदेनातिरोहितावयवभेदस्य समूहस्येति नदोष इति तात्पर्यं। तदुघंटकेत्युक्तेः फलमाह दिनमिति प्राग्वदाहावयवेति। नन्वेवमुभय-त्रापि बहुवचनापत्तिरत आहावयवेति समूहस्येतिशेषः। बीजांतरा-भावादाह शब्देति। तत्त्वेऽपि अवयवानतिरिक्तत्वेऽपि। आरोपे सतीति न्यायात्। एतेन विशेषभानेन। बाध इति। तथाच मासमधीत इत्या-द्यनुपपत्तिरेवेतिभावः। उक्तमर्थं देशेऽतिदिशति एवमिति। सामान्यत आह क्रोशत्वादिकमिति सच सम्बन्धो गुणक्रियाद्रव्यैस्तदभावेन च तेन मासं भोजनाभाव इत्यादेः संग्रहः। एकादश्यां रात्रौ जागृया-दित्यादावधिकरणत्व विवक्षणान्न द्वितीया। एतेन मासत्वादेर्मासादि-भेदेन नानात्वेन मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थः मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वसंबंधतया भासत इत्यभ्युपगमेन सामंज-स्यात्। मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतानुगतधर्मे शक्त्यानंत्यप्रसंगभि-या स्वीक्रियमाणे चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभेऽ-प्यर्थतस्तल्लाभात्द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थत्वमिति नानुशासन-विरोध इति नैयायिकोक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः।

इति द्वितीया।

तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वम्। सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्योक्तेः।

कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्। सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावात्। रूपवन्तं गच्छति इत्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डुलो देवद-

---

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह कर्तृकरणे इति प्राग्वदाह कर्तृत्वं चेति सूत्रे इति भावः। ननु सूत्रे स्वतंत्र इत्युक्तेःकथं तल्लाभोऽत आहोक्तेति। कर्त्रित्यादिनाश्रयेत्यंतेत्यर्थः। यत्ने व्यापारतेत्यस्य फलमाह कालिकादीति एतेन तस्य तद्धात्वर्थाश्रये इत्यत्रान्वयः सूचितः। एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रागुक्तेति तद्धात्वर्थेति घटितेत्यर्थः। अतएवाह युगपदिति विशेष्यदले दलद्वयनिवेशस्य क्रमेण फले आह रूपेति। तादृशधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वमित्यर्थः। तत्राद्ये विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो द्वितीये विशेष्याभावप्रयुक्त इति भावः। तदाश्रये। संयोगरूपफलाश्रये विशेषमाह तत्रेति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यर्थः। तद्धात्वर्थत्वमुभयविशेषणं

त्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः। तत्र सति संभवे तद्धात्वर्थकृतिव्यापाराश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः। तत्र यत्नसत्त्वे न मानमित्यन्ये।

धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया कृतिविषयैव ग्राह्या अतो मत्तो भूत्तन्नतु मया कृत मिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः नान्तरीयकृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः। एतेन कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम्। आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृति रिति दिक्। तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात्। कर्तृशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। सच धात्वर्थे आधेयतया अन्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वापः इति बोधः इति प्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्रीयः स्वापः इति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोध इत्युचितम्।

यत्नस्यातींद्रियत्वेन कार्यानुमेयत्वेन।

उक्तविवक्षाया अनुपयोगं सूचयन् सिद्धांतमाह तत्रेति। ननु मत्तो भूतं नतु मया कृत मिति व्यपदेशान्नांतरीयकक्रतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि तत्कर्तृत्वव्यवहाराभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः। कृतौ क्रियाविषयत्वस्यापि निवेशे तु यागादिकृतेरुद्देश्यतया स्वर्गादिकर्तृत्वापत्ति रतआह धात्वर्थेति। तत्वेन विवक्षितकृतिरित्यर्थः। चस्त्वर्थे। अग्रिमचो वाक्यालंकारे। इदं यत्त्वित्यग्रिममतेऽपि बोध्यं। एतेन उक्तविवक्षाया भेदघटिताया आवश्यकत्वेन तन्मतेऽप्युपपत्ति-

यस्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता कञः कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकतृचा तथैव लाभात् तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति तन्न। कृतेरपि धातुलभ्यतायां उक्तत्वात्। रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च। विभक्तौ लक्षणानौचित्यस्य प्राङ् निवेदितत्वात्। तत्राश्रये लक्षणेत्ययुक्तम्। कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक्।

यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवर्त्येव। तत्राचेतनस्य कर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रियारोपेण वेति दामहाधनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

परे तु तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वा

माहांतरेति। दिगर्थस्तु कृतौ। क्रियेत्यादिनोक्त एव। तत्र तयोर्मध्ये। तत्र कर्त्तरि अभेदेति। अभेदेऽपि विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः। सच तृतीयार्थः कर्त्ता। चैत्रेण लुप्यत इति पाठः। प्राचां मतमाह तेनेति। प्राचः दीक्षितभूषणकृदादयः सिद्धान्तेऽस्वारुचिं सूचयन्नाह द्वितीयेति।

दिशा रीत्या। नैयायिकमतं खंडयति यस्त्विति। कर्त्तेत्यत्र कृधातोः कृतिवाचकत्वेन तृचश्चाश्रयवाचित्वेन योगार्थबलात्तथैव लाभ इत्याह कृञ इति। गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयक यत्नसत्त्वेऽपि तक्रियाया अनिष्पत्तौ तत्कर्तृत्वाव्यवहाराद्विषयत्वमपहायानुकूलत्वमुपात्तं साध्यत्वविषयतया क्रियाविषयैवकृतिर्ग्राह्येत्यप्यत्र प्रागुक्तं बोध्यं। तत्र तयोर्मध्ये उक्तेति आख्यातवादे। ननु तत्र लक्षणाऽत आह विभक्ताविति। तत्र दोषांतरमाहकृञ इति। निरूपितमिदमाख्यातवादे। एतेन तत्र गौणं कर्तृत्वमित्यपास्तं तदाह दिगिति।

तदेव ध्वनयन्नन्यत्र तथा आह यस्त्विति। ततो लाघवादाह तन्निष्ठेति। दानेति तत्रहि उद्देश्याभावः। वेत्यत्रानातिप्रसंगाय संख्यादेरित्यावश्यकं। उत्क्रमणादेश्चेतने प्रसिद्धत्वेऽप्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचाराच्च दोषः। (स्तस्तान्यस्यावनानीतित्युक्तं) स्वातन्त्र्यांशे सिद्धान्तमाहपरेत्वित्यादिनाहुरित्यन्तेन। अस्यण्यतप्रयोज्येऽसंभवादाहैवमि-

तन्त्र्यम् । तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा, किं पुनः प्रधानं, कर्ता, कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति, यत्सर्वेषु कारकेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति। एवं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं, तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्य, तत्संनिधानेऽपि स्वार्थसत्त्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च । एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये ।

तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम् । आद्यं स्थाल्यादौ अन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते। शब्दशक्तिस्वभावात् । स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः । तत्त्वं विना तद्व्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात् । प्राधानधात्वर्थव्या-

---

ति तद्वदित्यर्थः । अपिना तस्यैव समुच्चयः । तच्च द्वितीयं च । अपिनाऽसंनिधानं अतएव पूर्ववैलक्षण्यं । तत्रैवान्वयव्यतिरेकावाह तत्सं-नीति । भाष्य इति तत्रहि कुर्वन्स्वतंत्रोऽकुर्वन्नेति साधीयो ज्ञापकं प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां चष्टाऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतंत्रः अकुर्वन्नेति यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतंत्रोऽसौ भवतीतीत्युक्तं सूत्रे तंत्रेणोभयोरपि ग्रहणमितिभावः ।

अचेतने कथं कर्तृत्वं लक्षणातु नेविचित्यमिदमिति भूषणाद्युक्तिखंडनायाह तच्चेति आद्यमित्यर्थः । यथासंभवमितिभावः । तदुपपायति यस्यचेति । नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधस्तत आरोपालाभात्तआह स्थालीति । तत्त्व मारोपितस्वातंत्र्यं । तत्वस्थालीरूपं । दीक्षित भूषणाद्युक्तिखंडयति प्रधानेति । तत्वं स्वातंत्र्यं । अपरीति कोशव्याकरणयोरतएव दोषांतरमाहलोके इति ताहशकारकचक्रप्रयोक्तरि स्वे-

देर्स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम् । किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववन्न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वम् । प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः । नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः । तदुक्तम् ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये इति ॥

निमित्तं भृत्यादि तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाम्याशयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमितिदिक् इत्याहुः ।

केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परम्परया वा तत्राद्यमसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति । तत्र

तादृशकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपेत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविरोधात्कथमिदमत आह प्रेरणेति तत्कृतपारतन्त्र्ये इत्यर्थः । अन्यथा प्रेरणा निष्फलैव स्यादत एव तदसमर्थं प्रति न सेतिभावः । नन्वेवं करणादावतिप्रसङ्गोऽतआह धातुवाच्येति ।

तत्र तत्त्वं अभ्युपेत्येदं । वस्तुतस्तयो वैषम्यमेव प्रागुक्तरीत्येत्याह किञ्चेति । तादृशी स्वार्थसिद्ध्यर्था । तदुक्तं हरिणा । भृतिर्वेतनं । आदिना दक्षिणादि । तेभ्यो ये प्रवर्त्तते सर्वे स्वभूतये एवेति पूर्वार्धेशाद्बोऽर्थः । तत्फलितमाह तादित्यादीति त्यन्तेन बहुव्रीहिः । प्रयोजकाशयानुसरणमपि न प्रवर्त्तकं । किन्तु स्वार्थसिद्ध्यर्थ मेवेत्युत्तरार्धशब्दार्थः । तत्फलितमाह स्वाम्याशयेति । प्रतिपादितमिद 'मात्मनस्तुकामाय सर्वं' मित्यादिश्रुतिमूलकतया भाष्ये इति प्राक् स्पष्टीकृतं मूले एव तदाहेति दिगिति ।

प्राचां मतं खण्डयति केचित्त्वित्यादि । परम्परासम्बन्धमाह स्वाश्रयेति । स्वं कर्षकनिष्ठविलेखनम् । अन्यथा द्वितीयसम्बन्धानिवेशे । अतएवाह प्रयोज्येति । हलानां बहुत्वेनैककर्तृकत्वासम्भवादाह दाश्रयेति । नन्वन्तर्भावितण्यर्थत्वेन निर्वाहोऽत आहान्तरिति । इष्टापत्ताबाहेष्यन्ते चेति । अपिना सकर्मकाणां समुच्चयः । नन्वेवं त-

हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्, अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहुवचनापत्तिः। प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्तिः। अन्तर्भावितण्यर्थाः इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थः इत्याहुः।

तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः। इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता। तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वात् ण्यर्थान्तर्भावेणापि धातोर्वृत्तिः। परन्तु यत्र णिचोऽभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव, यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। क्वचित्तु एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं तद्द्योतकम्।

यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्त-

स्या उक्तप्रयोगसाधनस्य किं तात्पर्यमत आह तस्मादिति। अपिना तद्ग्राहित्यं। एवं सत्यनति प्रसङ्गायाह परंत्विति। गमकान्तरमाह क्वचिदिति। द्वितीयेति भूमिमितीत्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य चारेणाहं परसैन्यमनुप्राविश्यसङ्कुलपानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्यां मिश्रैर्द्वितीयाध्यायोपान्त्याधिकरणे। यद्यपि चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनक्रियायामन्वयस्तदापि करणे एव तृतीया।

यत्तु क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरभिधानात्तत्र कर्तरि सा दुर्लभेति परिमले उक्तं, तन्न तस्य भावमात्रार्थकत्वस्य प्राङ्निरूपितत्वादिति दिक् प्रागुक्तमपि विशेषं वक्तुं दार्ढ्यायाह कर्तृत्वं चेति। अचेतनत्वेन तदसम्भवादाह यत्न इति। अतएव

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते॥

इति हरिः। तमेवाहैवामिति एकस्येति

धर्मैरभ्युद्यतैः शब्दे नियमो नतु वस्तुनि

कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात्कर्ता प्रतीयते

दा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्य समाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनं तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः एवमेकस्यैवोपाधि भेदेन कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वानि भवन्ति। यथा त्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा।

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने।
कर्मत्वं करणत्वंच कर्तृत्वं चोपजायते॥ इति।

योऽपि णेरणौ इत्यादौ भाष्ये शरीरात्मान्तरात्मेत्यादि भेद उक्तः सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्था-

---

इत्यादिः। भाष्याविरोधमाह योऽपीति। इति त्याशयेन। सम्प्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वाविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति प्रागुक्तमेव।

एतेन ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधः अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य वाभावादिति वाचस्पत्युक्तिः परास्ता शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्याक्षादावुक्तिसम्भवाभावात्। यदि तु कर्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयलक्षकत्वं यदि वा स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थः। स्वं प्रकाशयतीति हि स्वप्रकाशपदव्युत्पत्तिस्तदा सम्यगेव। अधिकं भावप्रकाशतो ज्ञेयंतमेवार्थप्रकर्षमाह यद्व्यापारेति क्रियाफलं वास्तवत्वस्याभावादाह विवक्ष्यत इति।

एतेन सकृदनेकेषां तदभावेन द्वितीयादेरवकाशत्वेन सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सर्वत्र तृतीया स्यादित्युक्तिः परास्ता। अतिप्रसङ्गमेवं सतीष्टापत्त्या परिहरति अधीति। यद्व्यापारादिति अनन्तरशब्दयोगे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारणानां मध्ये। अत्रैव

भिरित्यर्थकम् । करणत्वं च करणताशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिः यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा । अधिकरणादिव्यापाराव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव । तदाह हरिः ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदानिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः । इति ॥

विवक्ष्यत इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तु सत्तेत्युक्तम् । अतएव दात्राद्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तुत इति । इदमेव वस्तु करणमिति न नियमः । निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरा-

---

तथेति भ्रमवारणायाह व्याकेति । अङ्गं कार्योत्पत्तौ । त्वेति करणत्वेत्यर्थः वस्तुत इतीति वस्तुनेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत् कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यमिदं वस्तु कर्त्रैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यं हि यतो वस्तु न तत्तद्रूपेण व्यवस्थितमिति शाब्दार्थस्तत्फलितमाहेदमेवेति । तामेवाव्यवस्थां दर्शितवान् स्थाल्येति । विशेषमाह प्रकर्षश्चेति प्रागुक्तरूप इत्यर्थः । अयमेवाक्षरार्थ इत्याह कारकेति एतत्फलमाहात एवेति ।

यत्तु भूषणकृत् करणतृतीयाया आश्रयव्यापारौ वाच्यौ मूलमुपलक्षणं । तत्र व्यापारे प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः व्यापारस्य च स्वनिष्ठजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्व-

पेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एवाश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीति भवति ।

करणं तृतीयार्थः प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयस्तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करणबाणीयो वध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम् ।

अत्र बहवः । करणस्य व्यापारे एवान्वयो न फलांशे । शब्दशक्तिस्वभावात् । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अतएव सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य कर-

---

र्थेऽन्वय इति तन्नेति ध्वनयन्नाह करणमिति । तत्र तृतीयार्थे । एवमग्रेऽपि परमतेनाहाभेदेनेति । अतएवाश्रयोऽवधिरिति मूलं सङ्गच्छते ।

एके इति सूचितारुचिं प्रकटयन् प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तमाह करणेति । तथाच कर्तृत्वशक्तिमान् कर्तृक्रियाभावः सम्बन्धश्च यथा कर्तृतृतीयाया अर्थस्तथाकरणतृतीयाया अपि करणत्वशक्तिमान् क्रियाकरणभावःसम्बन्धश्चार्थ इति बोध्यं । व्यापारे एवेति धात्वर्थव्यापारे एवेत्यर्थः । क्रियाकरणभावेनेति भावः । अतएव तत्रैवान्वयादेव । एवमग्रेऽपि अन्यथा फलेऽप्यन्वयसत्वे । व्यापारं प्रति भावनां प्रति । पत्तौ उपपदार्थस्य । लक्षणयाऽप्यसाधुत्वस्योक्तत्वादाह छान्दसीति । तदाशयमाह व्यापारे इति । तुरेवार्थे व्युत्क्रमे व्यापारे एव तदन्वये इत्यर्थः। ननु समानपदोपात्तत्वस्य तत्र सत्वेऽप्युत्पत्तिशिष्टत्वमविशिष्टमि-

णत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टकरणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकीति वदन्ति ।

फलेऽप्यन्वये युगपत्फलांशस्य भावनानिरूपितं करणत्वं स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्यादिति सावश्यकीत्यन्ये ।

प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिर्यावदाश्रयवर्ती (१)धर्मविशेषस्तेन तत्सम्बन्धीचारुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः बह्वाचारादि(२) । बह्वाचारज्ञाप्यया-

---

ति नैषा युक्तिस्तदावश्यकत्वसाधिका तस्मात्तस्यैव तत्र तेना न्वयेऽस्य फले तेनान्वयो वाच्यः सचान्यदोषेणायुक्त इति ।

सिद्धान्तमाह फलेऽप्येति । एवंच तत्रापि प्रसङ्ग एवेति तत्सिद्धांतितमत्रापि युक्तमेवेति तन्मतं युक्तमेवेति भावः । अथो पपदविभक्तिभूततृतीयासु बोधान्प्रदर्शयन्नादौ वार्तिकविषयमाह प्रायेणेत्यादि । योग्यताया आह बहुश्चेति । ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह ज्ञाप्येति । एवं सति इत्थंभूतेत्येवासिद्धेराह यद्वेति । दृश्यते च तस्यां सः । प्रायेण निष्क्रामति च क्रयाणामिति । विषयविषयिभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह । विषयेति वंशादौ तत्र तु क्वचित्तथा पाठ एव प्रथमापवादोऽत्र तृतीया आद्यपक्षादरोऽत्र । गोत्रेण गार्ग्य इत्यत्र गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानित्यर्थः । सामान्यविशेषभावसम्बन्धस्तदर्थः

समेनैतीत्यादौ समदेशाद्यधिकरणकं यानमिति बोधः । आधाराधेयभावसंबन्धस्तदर्थः । अत्र सप्तम्यपवाद इयं समशब्दस्य मार्गार्थकत्वे द्वितीयापवादतात्र बोध्या । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यत्र द्रोणद्वयपरिच्छिन्नधान्यकर्मकः क्रय इति बोधः । परिच्छेद्यपरिच्छेदक-

---

(१) आश्रयभावीति पाठान्तरम् ।

(२) बहुश्चाचारादिः इति पाठः ।

ज्ञिकत्ववानिति बोधः।

यद्वा प्रायशब्दः संभावनार्थः सम्भावनाविषय-याज्ञिकत्ववानिति बोधः। प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानिति बोधः। एवं चरितेन दान्त इत्यादौ। सुरथो नामराजेत्यादौ नामेति प्र-सिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः।

यद्वा नामभूतसुरथशब्दाभिन्नो राजेति बोधः। नाम्ना चन्द्रकलेत्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभि-न्नेत्यर्थः। एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन जन्यत्वं प्रकारकत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्या-दित्वात्साधु।

अत्र सर्वत्र कथंचित्करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृ-

भाव सम्बन्धस्तदर्थः। सुखेन यातीत्यादौ सुखजनकं यानमित्यादि-बोधः। जन्यजनकभावसम्बन्धस्तदर्थः। ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्त-दर्थ इत्याह नामज्ञाप्येति।

यत्तु प्राञ्चः सुरथो नामेत्यत्र सुरथ इत्यस्य तच्छब्दवाच्य इत्य-र्थः नामेत्यव्ययं संज्ञार्थं नामशब्दार्थसंज्ञायाः सुरथशब्दैकदेशे शब्दे ऽन्वयः। तेन संज्ञाभूतसुरथशब्दवाच्य इति बोध इति तन्नेति ध्वनय-न्नाह सुरथ इति। नात्र तृतीया अव्ययत्वात्। प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह यद्वेति सुरथ इति शब्दपरं नामेति तत्र तात्पर्यग्राहकं तदाह नामेति। तृतीया तु सर्वथा नेति गूढाकूतं। उक्तरीत्यैवाह नामभू-तेति प्रथमापवादोऽत्र तृतीया अनव्ययत्वात्

उपसंहरति एवमिति। पटत्वेनेत्यस्य सर्वत्रान्वयः। एतेनानेना-भेदे तृतीयेत्यपास्तं तत् ध्वनयन् सिद्धान्तमाहात्रेति। वार्त्तिकलक्ष्ये-षु सर्वेष्वित्यर्थः। कृतपदाध्याहारादिना प्रकृत्या कृतश्चारुरित्यादि-रूपेणेत्यर्थः। असम्भवस्थलेऽपि तथैवेति सूचनाय कथञ्चिदिति।

तीयेति भाष्यसंमतम् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीत इत्यत्र तृतीयार्थः सम्बन्धः क्तप्रत्ययार्थातीतत्वघटकत्यागे क्रियात्यागे फलप्राप्तिपूर्वकत्वं च तृतीयाद्योत्यम् । एवं चानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्ययनमिति बोधः । तेन फलप्राप्तिपूर्वकस्तत्त्यागो ऽपवृज्यते ।

पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया सहार्थश्च समभिव्याहृतपदार्थसमकालिकत्व रूपं साहित्यं, तत्समनियताखण्डोपाधिरूपं वा तृतीयार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमान तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव । द्रव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमानस्तत्तत्पदार्थसम्बन्ध एव । एवं च पुत्रेण सह आगतः । पुत्रेणसह पितुर्गौः । पुत्रेण सह स्थूल इत्यादौ पुत्रकर्तृकागमनसमानका-

---

द्रव्यादिसङ्ग्रहाय हेतुत्वेति । इदं चान्यत्र स्पष्टं ।

अपवर्गे तृतीयेत्यस्य विषयमाहाह्नेति । सम्बन्ध इति निरन्तरोऽभिव्याप्तिरूप इत्यर्थः । कालाध्वनोरित्यनुवृत्तेः । च तृतीयेति तृतीयाद्योत्यं चेत्यर्थः । कर्मप्रत्ययसत्वादाह विषयकमिति । अहः सम्बन्धीति अवयवरूपदण्डसमूहव्यापकमित्यर्थः । कालस्य द्योत्यत्वादाहातीतमिति । फलप्राप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति सूत्रेऽपवर्गशब्देन फलप्राप्तिपूर्वकस्त्याग उच्यते तदाह तेन फलेति । आदिग्राह्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ·समेति । सहादिसमभिव्याहृतपुत्रक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वमित्यर्थः । तथा ततो बोधाननुभवादाह तत्समेति तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तीत्यर्थः । जातित्वासम्भवादाहाखंडोपेति । परमतेनेदं । सिद्धान्ते तु जातिरूपमेव बोध्यं सर्वत्रैकरूप्याभावादाह क्रियेति । आदिना कर्मत्वादि वक्ष्यमाणस्थले । आदिसंग्राह्यविषयस्थले आह द्रव्येति पुत्रस्वामिकेति । अत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धे एव सहार्थान्वयस्तथैवा-

लिकागमनवान् पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः । पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवानित्यादिक्रमेण बोधः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ।

इति । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकपदं यत्सहान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा कथञ्चिद्बोधकं सा सहोक्तिरिति तदर्थः । तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम् ।

उदाहरणे आगत इत्येतदुभयवृत्त्यागमनबोधकमिति तद्व्याख्यातारः । पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानिति बोधः । पुत्रादेः सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः । क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समानियतं वा तदर्थः । यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपन्ति स्मेति भवति स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

नुभवात् । बलादित्यस्यार्थमाह सहार्थेति । शक्तिरेव नाभिमतेत्याह यथेति सहोक्तिस्तन्नामालंकारः ।

दिगंतमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ।

इत्युदाहरणं तदेव विशदयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः । एकस्य प्रधानसम्बन्धिनः उदाहरणे दृष्टान्ते प्रागुक्ते । तादिति प्रकाशेत्यर्थः । प्रागुक्तपक्षान्तरे आह पुत्रेति । एवं सति साक्षात्तद्योगाभावादाह पुत्रादेरिति । पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याशयेनाहआगेति । तस्य प्रायिकत्वादाह क्वचिदिति । प्राग्वदाह तत्समेति । तदर्थः सहार्थः । वापोत्तरमित्यनेन कालमेव(१)तः । भाष्ये अत्रैव सूत्रे । एवमग्रेऽपि । तेन ते-

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटितः ।

यद्यपि सहागतः पुत्रेणेत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्राच्चृतीया सिद्धा नच क्तेनाभिधानं इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीयमानस्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तत्तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषः ।

तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यर्थं सूत्रम् । स्वान्वयिगुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेऽपि न पितुस्तृतीया । प्रधानत्वात् । अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि पितुर्न सा । उपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । गुणद्रव्यक्रियाभिर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः सम्बन्धे सहशब्दप्रयोगो भवति । तत्राप्राधान्यं नाम

नैव । पुत्राच्चच्छब्दात् (वह्ल इत्युत्तरति सयेत्यर्थः ।) कर्तुरेव पितुरेव-उक्तेति इतरेतीत्यर्थः । कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्र तु नैवं वक्तुं शक्यं कृत्पदादिरूपगमकाभावात् । आदिना प्रागुक्तद्वितीयं पितापुत्रौ सहागतावित्यादौ तु तदुपात्तक्रियागतं बुध्यत इति न तृतीया ।

अप्रधानग्रहणफलमाह स्वान्वयीति । स्वं प्रधानं । सहेति तदर्थ इत्यर्थः । सा तत्सूत्रविहिता तृतीया पूर्वं यद्यपीत्याद्युक्तं विशेषं वक्तुमुक्तमेव विशदयति गुणेति । तत्र सम्बन्धमध्ये । उक्तेषु लक्ष्येषु शाब्दसम्बन्धः पुत्रं (१)स्यतस्य तु एतद्राहित्येनाद्ये तत्त्वं विशदयति । इतरेति तत्र तयोर्मध्ये वक्ष्यमाणनिरासायाहोक्तेति स इति । तदभावादपि स इत्यर्थः । अतस्तद्योगेऽपि तत्र तृतीया तदाह सहैवेति । साहित्यान्तरमाह पुत्रेणेति विशेषमाहैवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीति सहार्थयुक्तेत्यादिः । आदिना द्वितीया ।

---

(१) अत्र मातृकास्थः पाठोयथावदवस्थापितः ।

शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः । उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः सम्बन्धादार्थः । इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं तत्रोक्तसाहित्यवाचि सहशब्दप्रयोगे शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । विद्यमानतावाचि सहशब्दयोगे तु विशेष्याभावात्सः । सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ दशसंख्याकपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । पुत्रेण सह यः स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहार्थः पुत्रसाहित्यवान् यः स गत इति बोधः । एवं तृतीयान्तार्थस्य शाब्दाप्राधान्येऽपि प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वरूपमार्थमप्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकक्षयोर्मध्येऽन्यतरस्यापरेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते

यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधान मित्यादिवत् । तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीयार्थ इति ।

प्राचां मतं खंडयति यत्त्विति मुख्यत्वं सखंडं । अखण्डं सखडंवा यद्वशाद्व्यवहार इत्याहात्रेति अस्मिन्नगरेइत्यर्थः । प्रधानशब्दस्य नित्यक्लीवत्वादाह प्रधानमिति वाच्यमिति अतएवाप्रधानग्रहणं चरितार्थं । नच प्रधाने तृतीयाव्यावृत्त्यर्थं तत्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरंगत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । उपपदविभक्तीनां षष्ठ्यपवादतया षष्ठीवत्तद्विशेषणादेव प्राप्तेश्चेति भावः । उक्तेति सहयुक्ते अप्रधानवचनमनर्थकं कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात्प्रथमा भविष्यतीति अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानभाष्येत्यर्थः ।

किञ्च अन्तरङ्गत्वं न युक्तं षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः । अनन्तरस्येतिन्यायेन प्रथमापवादत्वस्यैव आपत्तेरेतेन द्वितीयहेतुरपि निरस्तस्तदाहान्यत्रेति शब्दर-

तत्र राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयाना-पत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

पादेन खञ्ज इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसम्बन्धस्तृतीयार्थः। पादविकारप्रयुक्तसंस्थान वैधुर्यवच्चरणवानिति बोधः। कायेन दशवक्त्रो मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः काणपदार्थः। अक्षिपदार्थो गोलकं। गोलकविकारप्रयुक्त चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्क-इति बोधः। अतिशायने तमबिति सूत्रे भाष्ये त्वन्धानां काणतम इति काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते सर्वे इमे किंचित् पश्यन्ति अयमेषां काणतम इत्युक्तम्। अन्धानामपि वास्तवं काणत्वं वर्तते। तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। तथाच प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति कैयटः।

जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतायार्थः।

ज्ञादावित्यर्थः। येनांगेत्यस्य लक्ष्ये आह पादेनेत्यादि। विकारेति पादस्यैव। तल्लक्ष्यत्वासंभवादाह कायेनेति। तृतीयावाच्य एव सम्बन्धः षष्ठ्यपवादोनान्योऽतआह प्रकृत्येति। तृतीयार्थः सएवेत्याह गोलकाविकारेति। षष्ठ्यपवादत्व माहान्धानामितिकाणिरयमिति एवं चेत्यादिः। वास्तवमिति नतु लोकप्रसिद्धमिति भावः। एवं स्वार्थेन सर्वथा दृष्टिहीनः काण इति लभ्यते इति पूर्वतोविशेषः इत्थंभूतेत्यस्य लक्षणमाह जटाभिरिति। यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायाःकरणत्वात्सिद्धिस्तथापि तदाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थतादित्याह ज्ञाप्यत्व मिति इत्थंभूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैव तेन तृतीया तेन कमंडलुपाणिं च्छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमंडलुपदान्न तृतीया कैयटस्येत्यत्र स्पष्टं।

जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः। दण्डेन घट इत्यादौ हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीयइत्यादि बोध इति सूचितम्। अध्ययनेन वसतीत्यादौ फलस्याप्यध्ययनस्य ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तं च हरिणा

अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतुरिष्यते।
द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम्॥ इति च।
व्यापारानावेशेऽपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम्।

आदिना गुणक्रिये। क्रियाविषयं त्वनाश्रितव्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वो भोगोऽर्थः। दास्यै दत्वा तां भुङ्क्ते इत्यर्थः।

इति तृतीया।

हेताविस्यस्य लक्ष्ये आह दंडेनेत्यादि हेतुरिति कारणं न शास्त्रीयस्तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वमेव हेतुत्वमिति तन्नान्यथासिद्धेरन्यत्रासिद्धेश्चात आह हेतुत्वमिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः प्रत्ययार्थस्य च जन्यतासंसर्गेणेतरत्रान्वयस्तदाह दंडाभिन्नेति। प्राग्वत्सिद्धांतमाह हेत्विति हेतुशब्दस्यासंज्ञात्वेनात्र बोध्यातरं नोक्तं॥

यत्तु हेतावित्यत्र फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते अध्ययनफलको वास इति बोधस्तन्न क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यते इति तदर्थात्। तथाचाहेत्वध्ययनीयोवासः इत्येव बोधस्तत्ध्वनयन्नाहाध्ययेति। तथाच करणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यं। अत्र मानमाहोक्तंचेति पूर्वतात्पर्यमाह व्यापारेति। अविरोधायाह क्रियेति एतेन लौकिकहेतुरपि करणमित्यपास्तं अशिष्टेति वार्तिकलक्ष्यमाह दास्येति तत्र भाष्योक्तप्रकारमाह संयच्छतेरिति। प्रत्यासत्तिलभ्यमाह तामिति।

इति तृतीया॥

कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः । सा शक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रात् । कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात् । कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्त्वं बोध्यते । अतएव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः ।

यत्तु तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं गोलाभकृतसुखादि तद्भागित्वेन य इच्छाविषयः स संप्रदान-

---

अनतिप्रसंगायाह कारकेति सिद्धांतमतेनाह संप्रेति अयमेवोद्देश्य इत्युच्यते जीर्णैः । प्राग्वदाह साशक्तिश्चेति कर्मणा संबन्धुं यमिच्छति स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । कर्मसंबंधश्च कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वं तदाह तत्तद्धात्वर्थेति । यस्तदिति योयस्तन्निष्ठेत्यर्थः । निमित्तेति तथाच शेषत्वं तस्येति भावः । क्रीते इति प्रयोजकलक्षणे मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे इत्यादि । उपयुक्तस्याकीर्णतानिवारकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म । संस्कारकमिति इदमेवार्थं कर्मेत्युच्यते, अन्यथा श्रुतित्वाविशेषेण तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टैव ।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति । इत्थं हि तदाकूतं कर्मत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्कारके इत्यधिकाराच्च तत्क्रियाकर्मणा करणभूतेन तत्क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलभागित्वेन यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रार्थः । कर्मसम्बन्धजन्यं फलं च गोलाभजन्यं विप्रसुखादि तच्च समभिव्याहारबलात्तात्पर्यतश्चविशेष रूपेण भासते । कर्मसंबन्धजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः एवंच विप्राभिन्नो यो गोसंबंधजन्यसुखाश्रयत्वेनोद्देश्यस्तन्निरूपितगोवृत्तिस्वत्वोत्पत्तिस्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलो व्यापार इति बोधः । एवंच कर्मणेत्यस्य चारितार्थ्यं स्पष्टमेव ।

मिति तन्न। सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थालाभात्। तथा शाब्दबोधाभावाच्च।

यदपीच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न देवो रूपवानित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाद्द्वे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धम् पदार्थान्तरमेव। क्वचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्।

विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः। स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः। संप्रदानविप्रायमिति। विप्रसं-

---

एवं क्रियया य मित्येतत्संपाद्यचतुर्थ्याः क्रियाजन्यफलाश्रयतयोद्देश्योर्थः फलं च सुखलाभादीति यद्यपि अयमर्थो गत्यर्थकर्मणेतिसूत्रभाष्यविरुद्धः तत्रहि ग्रामाय गच्छतीत्यादौ क्रियाया अपि वक्ष्यमाणरीत्या कृत्रिमकर्मत्वमाश्रित्य कर्मेतिसूत्रेण संप्रदानत्वात्संप्रदानचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थीग्रहणं न कार्य्यमित्युक्तं तथापि तदुक्त्यनुरोधेन कर्मणा यमभीत्येव सूत्रे उक्तत्वादाहसूत्रेतिबोधानुभवोऽपि तथा नेत्याह तथेति

भूषणकाराद्युक्तिं खंडयति यदपीति कर्त्तुरिच्छाविषयश्चतुर्थ्यर्थः फलस्य धातुना निरूपितत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभात् अयमेव बोद्देश्य इत्युच्यते एवंच विप्राय गांददातीत्यत्र स्वत्वतन्निवृत्त्युभयानुकूलव्यापाररूपदाधात्वर्थैकदेशे स्वत्वे चतुर्थ्यर्थस्य निरूपिततयाऽन्वयः। एवंच विप्राभिन्नेच्छाविषयानिरूपितस्वत्वतान्निवृत्त्युभयानुकूलो व्यापार इति बोध इति भावः। हेतुमाह देव इत्याद्यप्रतीतेरित्यंतेन। क्वचित्संप्रदानविषये तदेव स्पष्टयति विप्रायेति कर्मणा सम्बन्धमिच्छतीति सूत्रार्थघटकसम्बन्धमाहस्वेति संप्रदानेत्यर्थः। एवं प्राचां मतेन बोधाद्युक्त्वा सिद्धांतमाह संप्रेति। मतद्वये प्रोक्तदोषं

प्रदानकमिति वा बोधः। क्रिया कारकभावः संम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम्।

पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपे दाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वहेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः।

प्रतिग्रहस्तु लब्धावष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः।

प्रतिपादयन्स्वमते निर्वाहमाह पितृभ्य इति बाधेपीति प्रतिग्रहाभावात्॥

दाधात्वर्थे प्रागनुक्तमत्राह स्वत्वेति एवंच पित्रभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकः स्वत्वनिवृत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। ननु स्वस्वत्वनिवर्त्तकोपि त्यागो न परस्वत्वहेतुः प्रतिग्रहादेरेव तत्वादतआह परेति त्योपीत्यर्थः। विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गविगौरियं विप्रस्य न ममेत्यादि सर्वजनप्रतीतेरितिभाव। एवेन प्रतिग्रहादिनिरासः। अतएव तस्यैव तद्धेतुत्वादेव। अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यादितिभावः

नन्वेवं स्वीकारो व्यर्थोऽतआह प्रतीति। एवं सत्यसत्प्रतिग्रहे स्मृत्युक्तदोषातिप्रसंगं वारयति अदृष्टेति। मात्रपदकृत्यमाह संसृष्टीतिविभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं। तदस्यास्तीति संसृष्टः सच न यः कश्चित्

संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्य-प्रयोगात्परमात्रस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलेत्युपात्तम्। तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददातीति प्रयोगः। विक्रयोऽपि न तथा मूल्यदान-पूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि नाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपं तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यं पश्यामीत्यादि व्यवहारात्।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते

इति बृहस्पत्युक्तेः स्पष्टं चेदं संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यत्र (याज्ञ० स्मृ० अ० २ श्लो० १३८) मिताक्षरायां। साधेति असाधारणस्वत्व-नाशोत्तरमित्यादिः। ननु तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्व निवृतिपूर्वै त्यनेनैवातिप्रसंगवारणे मात्रपदं व्यर्थमतआह तत्रापीति। इच्छाया उत्ते जकस्यांगीकारे तु गौरवमितिभावः। एतेन न तत्र स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं स्वस्वत्ववतिस्वत्वोत्पत्तिस्तु स्वेच्छाया उत्ते-जकत्वादित्यपास्तं। नन्वेवमप्युपेक्षायां दोष एवात आहोपेक्षेति अ-तएव विक्रयस्थलेऽपि नतथा प्रयोग इत्याह विक्रेति। तथा न निय मतः परस्वत्वापादकः तस्य परस्वत्वाजनकत्वात् क्रयस्यैव तज्ज-नकत्वादितिभावः। तत्राप्यनतिप्रसंगाय विशेषमाह मूल्येति

ननु किमत्र स्वत्वमितिचेदत्र प्रांचः शास्त्रनिषिद्धयथेष्टविनियो-गोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं। तन्न नबाहिरिंद्रियवेद्यं प्रति ग्रहादेर्मानसज्ञानविषयस्य बहिरिंद्रयायोग्यत्वादिति तन्न प्रतिग्र-हादिनाशांनतरमपि स्वत्वव्यवहाराद्दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रति-ग्रहादितश्चोत्पद्यत इत्यादिव्यवहाराच्च

तदेतदभिप्रेत्याह स्वत्वं चेति सर्वसंग्रहायाह बहिरिति अत एवाग्रे आदिः। अनतिप्रसंगायाह तदिति अतस्तदाग्रहे तदीययथेष्टविनियो-उपत्वेतदीयत्वव्यभिचारित्वाग्रहे चन तद्ग्रह इतिभावः। एतेनानुमेय-

तत्साक्षात्कारे च तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः ।

संप्रदानमनेकधोक्तम्—

अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानताम् इति ॥

आद्यं देवता । प्रेरणया याचकः । अनुमत्योपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रसृतकरतलम् ।

न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः सः । मतिशब्देन तज्जनकवेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते ।

मेव स्वत्वं स्वं पश्यामीति तु सुरभिचंदनं पश्यामीति वत्र विशेषणांशे लौकिकविषयत्वावगाहीति नव्यतरोक्तमपास्तं तस्य खण्डितत्वात् ॥

अस्यभेदानाह संप्रेति । त्रिधा हरिणोक्तमित्यर्थः । कर्त्तुरित्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अनीत्यनेनैकामित्याहाद्यमिति । सूर्यायार्घ्यं ददातीत्यादि । नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति । याचक इति । विप्राय गां ददातीत्यादि । आन्विति उपाध्यायाय गां ददातीत्यादि

न च दानादीनां परम्परया तदर्थत्वात् तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया संज्ञयेति वाच्यं दाशगोघ्नौ संप्रदाने इत्यर्थत्वात् तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थमावश्यकत्वाच्च अतएव तादर्थ्यचतुर्थ्यां दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यर्थतार्थस्य दानक्रियायामन्वयानापत्तिरिति हेलाराजस्तदेतत्सूचितं । कर्मणेप्सितमिति । ध्याय इत्यग्रे त्यागाङ्गमित्युपलक्षणमिति क्वचित्पाठः

नायं दाधात्वर्थः सर्वत्रेत्याह त्यादिना खंडीति लेखनोपाध्याय इत्यर्थः । गत्याद्यर्थनिरासायाह विशेषेति । मने बोधनासंभवादाह मे-

रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादावाधीनीकरणं तदर्थः । शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । पत्ये शेते इत्यादौ शयनादि क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् । पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात् । हरिरप्याह—

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा ।
व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता । इति ॥

संदर्शनं फलविषयः संकल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनत्वाय कल्पते । व्यवसायः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । त-

---

ति । अस्याभ्युपगमादाह वेदादीति । एतेन प्रागुक्तसिद्धान्तं युक्तिमतत्वेन संलिख्य खंडिकोपा न शूद्रायेत्यादिप्रयोगात् भाष्यमते नैतावत्पर्यन्तमर्थ इति भूषण कृदाद्युक्तमपास्तं ।

नन्वेवमजा ग्रामं नयतीत्यादौ नयतिक्रिया कर्मभिरजाभिः सम्बन्ध्यमानस्य ग्रामस्यकर्मत्वापत्तिरिति अतआहाजाइति । यद्यपि ग्रामस्याजाकर्मकनयनोद्देश्यत्वाभावात्तत्र नहि ग्रामोऽजासम्बद्धो भवत्वितीच्छा नेतुः । किन्तर्ह्यजा ग्रामसम्बद्धा भवत्वितीति भूषणकृदप्येवं । तथाप्यजातोऽतिप्रसङ्गवारणसमाधिसाधारणशङ्कायामाह परयेति वार्त्तिकादिखण्डकभाष्यसिद्धान्तमाह शयेति । दर्शनादयश्चतस्रः । तदिति व्यवसायेत्यर्थः । कर्मत्वं कृत्रिमकर्मत्वं ।

ननु तासां नश्रवण मतआह पिण्डीमिति । परस्रीत्याआह गम्येतिसिद्धान्तस्त्वन्यतो बोध्यः । अस्यार्थमाह संदर्शनमिति तदिति भिन्नं पदं । अनन्तरानिकटवर्त्तिनी तदाह प्रार्थनेति । तत्रहेतुमाहाभीति तादृशेत्यादिः । तथार्थमाह चेति । अस्य तात्पर्यमाह तेन चे-

नानन्तरा प्रार्थना साधनं, अभिलाषे सति निश्चय-करणात्। व्यवसायश्चारम्भे मानस्यां प्रवृत्तौ साधनम्। तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रिया कर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन् काले क्रिया सा परस्मिन्नुत्तर-कालभाविनि साधनम्। स्वापेक्षया सिद्धस्यैव तत्साधनत्वात् संदर्शनं तु क्रियासाध्यफलाभिलाष-योग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवंच कर्मणा यमिति सूत्रेण संप्रदानत्वम्। पतिसंप्रदान-कमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्।

क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्तिक-मते तु पतिसंप्रदानकं शयनमिति बोधः। तत्तत्सं-ज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्।

पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश-

ति साधनेन चेत्यर्थः। प्राकृतक्रियाशयनादिक्रिया कर्त्रीयं। वैपरीत्य-निरासपरं तृतीयार्द्धमित्याह पूर्वस्मिन्निति। कर्त्रादेरैक्यायोग्यतया आह काले इति। कालस्यासाध्यत्वादाहोत्तरेति व्यापारे इत्यर्थः।

तत्र बीजमाह स्वापेक्षेति प्रत्यासत्तिलभ्यमिदं अतएवाहसंदर्श-नंत्विति। अतएव तस्य प्रागुक्तिः शुद्धस्य तत्त्वासम्भवादाह फलेति। तदा त स्याप्यभावादाह योग्यतेति त्वादि त्यस्येतीतिशेषः। एवंच तस्या अपि कृत्रिमकर्मत्वे च सूत्रेण तेनैव चरमोपष्टम्भेनाहारम्भेति। नन्वेवं कटं करोतीत्यादावप्येवं रीत्या कटादेः सम्प्रदानत्वापत्तिरत आह कटमिति तत् सम्प्रदानत्वं उक्तबोधतो वैलक्षण्यमाह क्रियेति। तत्र पूर्वसौत्रकर्मपदावृत्त्या द्वितीयस्य क्रियापरत्वे सिद्धम्।

ननु तत्र सम्प्रदानत्वबोधोऽपि कुतः। पत्युद्देश्यकं शयनमित्येव युक्तोऽत आह तत्तदिति। अतएवाह पशुनेति। तत्कर्मकयागत्वमा-

क्तिमान् । उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान् कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात् । पशुकरणको रुद्रकर्मको याग इति बोधः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपाह्रियते इति भाष्यम् । हरये रोचते भक्तिः । विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः । तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान् । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात् । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारः प्रीधातोरर्थः । अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्नोति शेषषष्ठ्यपवादो ऽऽचतुर्थी ।

केचित्तु प्रीतिविषयतामापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम् । एवं च हेतुसंज्ञाभावे णिचोभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्ता भवति नतु देवदत्तः । उपात्तक्रियायां तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः ।

ह्यग्नौ किलेति तथा प्रक्षेपो यज्यर्थः ।

रुच्यर्थानामित्यस्य विषयमाह हरयइति । तदिति प्रीतीत्यर्थः । तदिति व्यापारेत्यर्थः । फलतावच्छेदकसम्बन्धमाह समेति चतुर्थ्यर्थमाह सम्प्रेति । तदुपपादयति समेति । रुचेस्तादृशार्थकत्वादाहैतदिति । रुच्यर्थानामितीत्यर्थः । हरौ लौल्यासम्भवादाह मोदकमिति । प्रेरणात्र तृतीयेत्याह तदानुगुण्यमिति । एवञ्च तृतीयापवादत्वं नतु षष्ठ्याः अस्या हेतुसंज्ञाबाधकत्वेन संज्ञाभावे इत्यकारप्रश्लेषः । क्रियान्तरे तत्वेऽप्याहोपात्तेति केचिदित्यरुचिबीजं तु तत्र तथासम्भवेपि प्रकृतोदाहरणे न तथेति तदेव युक्तमिति तमेवोक्तरीत्या विशदयति हरिनिष्ठेति ।

हरिसंप्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्।

ये तु प्रीतिसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमाण इति सूत्रे निर्देशात्प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेश्च विषयतासंबन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः संप्रदानत्वम्।

गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघते बोधविषया स्तुतिरित्यर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः

नैयायिकादिमतं खण्डयति येत्विति। प्रीयेति अन्यथा कर्मणि शानच् न स्यात्। अतएव प्रागुक्तस्य हरिं प्रीणयतीत्यादेः सङ्गतिः नन्वेव मपि अभिलष्यतियोगे तत्वापत्तिस्तस्य रुच्यर्थत्वादत आहाभीति चस्त्वर्थे लष्यतेरितिपाठः। अतएवाग्रे तथो क्ति सङ्गतिः। ततो भेदकमाह प्रीतिव्यधीति।

श्लाघ्रहुङ्स्थेत्यस्य विषयमाह गोपीत्यादि ज्ञापयतित्यर्थे इत्यंतेन। वृत्तिता नतु विषयता अतएवाह बोधाश्रयेति। तदुपपादयति ज्ञीप्स्येति तत्रज्ञापनवचनात् ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानजिति णिजंतबलादिति भावः। विशेषमाह सन्निति। तत्रेति तयोर्मध्ये। ण्यर्थकर्मणो ग्रहणे इत्यर्थः गम्यमिति। अतएव कृष्णायात्मानं श्लाघते इत्यपि भवति। अतएव उक्ताभिसन्धानादेव। अयं योगः। उभयवैलक्षण्यमाह कृष्णस्यैवेति कृष्णं श्लाघते इत्यादि तदा हि कृष्णवृत्तिबोधविषया कृष्णकार्मिका स्तुतिरिति बोधः श्लाघादेः स्तुत्यादिमात्रार्थत्वेऽप्येवमेव

अत्र सनोऽसंभवादुक्तरीत्या विनिगमनाविरहात्पक्षांतरमाह

सम्बन्धो वृत्तिता । स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्द-प्रयोगादिः । स्मरादिति हेतौ पञ्चमी । बोधाश्रयस्य श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति सम्प्रदानत्वम् । ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम् । सन्स्वारस्याद्यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् । तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्यवेति तु प्रकरणादिगम्यम् । अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः । कर्मसंज्ञापवादोऽयं कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु परत्वात्कर्मत्वमेव ।

यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणत्वाद्धेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । ह्नुते इत्यत्र ह्नौते बोधविषयमितरादर्शन योग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्याहारः । सपत्नीभिया चात्मादेस्तथा स्थापनं बोध्यम् । एवंच गोपीकर्तृका कृष्णसंप्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थिति-

---

यद्वेति निवृत्तप्रेषणपक्षसंभवादाहाध्यारोपीति इयं संप्रदानसंज्ञा । प्राग्वदाहात्मानमिति । परमतेनेदं आत्मानामित्यस्याध्याहारे आहात्मकर्मकेति । मिति बोध इति एवंचात्रपक्षे श्लाघादिधात्वर्थबोधरूपफलाश्रयनिष्ठा संप्रदानत्वशक्तिरिति भावः

रर्थः। शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः। कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूला स्थितिः। तत्संप्रदानबोधानुकूलं शपथकरणमिति बोधः।

यद्वा श्लाघ्यादेः स्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः। स्तुत्या कृष्णमात्मानुरागं बोधयति ह्नुत्या तं कृष्णं बोधयति स्थित्या शपथेन तं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ह्नुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णः स्वसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः।

भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णि च्यवस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानं धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्। अत्रोत्तमर्णो दानक्रियया धारणस्य निमित्तम्। यतोऽसौ तद्दणं ददाति। ददातिश्च नश्रूयते

विनिगमनाविरहादाह यद्वेति बोधनेति ण्यंतस्य रूपं। अध्याहारमाहात्मेति स्तुतिश्चकृष्णस्यैव। तं आत्मानुरागं। एवमग्रेपि ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव। स्थित्येत्यादेः प्रत्येकमन्वयः एवमग्रेपि।

नन्वेवं सति ज्ञायमान इत्येव सिद्धे सनुक्तिवैयर्थ्यं ण्यंतकर्तुश्च कर्मण इत्युक्त्या ज्ञायमानपदेन तस्यैव ग्रहण सिद्धेरतस्तेन तस्यापि ग्रहणं, तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वान्नशानजनुपपतिरित्युक्ते तत्पक्षावष्टंभेनाह प्रकृत्यर्थेति अत्रपक्षेऽव्यवहित एव तदर्थ इत्याह स्तुत्येत्यादि प्राग्वदाह स्वेति। स्तुत्यादिः कृष्णस्यैवात्रापि। तस्मादुभयोरपिग्रहणं एतेनान्यतरस्यैव ग्रहणमित्यपास्तम्

धारेरुत्तमर्ण इत्यस्य विषयमाह भक्तायेति अवस्थान मवस्थित्यनुकूलो व्यापारस्तदाह तदर्थेति धार्यर्थः। अयंयोगः। तत्वमुपपादयन् कार

इत्यश्रूयमाणक्रियात्वाच्छेषे षष्ठी प्राप्ता सर्वत्र। वि-शेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमितिबोध्यम्। तदुक्तम्।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम्।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते इति॥

ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानं तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परि-शोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि नेह प्रा-प्तिः। मोक्षस्योक्त रूपऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्त-मर्णत्वाभावादिति चेन्न। आवश्यकदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्।

पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छानुकूल मनः संयोगादिव्यापारवाची च फला-वच्छिन्नेच्छावाची च। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्र हि ईप्सितत्वं धात्वर्थव्यापार-

---

कत्वमाह। अत्रोक्तेति नैवं केवलमत्रैव किंतु शब्दः पुरुषः इत्यादावप्ये-वमित्याह सर्वत्रेति। तदुक्तं हरिणा रुच्यर्थादियोगे यत्त्रितयान्यत मत्वे सति कारकं तच्छास्त्रैः संप्रदानाख्यमुच्यत इत्यर्थः। चौर्यनिरा-सायाह परदत्तेति। तस्यापि चौर्यादिनिरासायाह परकीयेति

नन्वादानस्य ऋणत्वेन तदुत्तरं ऋणमस्तीत्यादिव्यवहारो नस्या-दतआह तज्जन्य इति आदानजन्य इत्यर्थः अनतिप्रसंगायाह परीति अदृष्टेति दुरदृष्टेत्यर्थः। इह भक्तायेत्यत्र। ऋणेति तत्वेत्यर्थः। कृत्यैर्ऋ-णे इतिवत्। स्पृहेरीप्सित इत्यस्य विषयमाह पुष्पेभ्य इति। गादीति तद्रूपव्यापारेत्यर्थः। द्वितीये पक्षांतरमाह फलेति आद्ये इच्छामात्रार्थ-कत्वे फलेति यत्नेत्यर्थः। तमपालभ्यमाह कर्मेति द्वितीयाप्रकरणे इति भावः। अंत्ये इति अंत्यान्यतरे इत्यर्थः। अतएव स्पृहणीयं पु-ष्पमिति संगच्छते। षष्ठ्येवेति अतएव

जन्यफलाश्रयत्वं नतु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्। शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव।

हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यत्यसूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहः। धात्वर्थोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिना हरेः 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप' इत्यनेन संप्रदानत्वम्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूप दोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया। एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्ररूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य

कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति च
इति संगच्छते।

क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यस्य विषयमाह हरये इत्यादि। तत्र क्रुधादीनां मध्ये तत्वात् संगृहीत कर्मकत्वात्। एतदिति उभयेत्यर्थः। अतएवाहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः। हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात्क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः। यं प्रति कोप इति साधारणविशेषलक्षयमाह एते इति क्रोधादयः सर्वे इत्यर्थः। सामान्येनाह चित्तवृत्तीति अतएव क्रुधेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे इदं। एवंच क्रुध्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेवेति बोध्यम्।

कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलक
प क्रोधे इति तु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय ।

कर्मसंज्ञापवादोऽत्र हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधी-त्यादिक्रमेण बोधः । तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदित्यादि व्युदासः । मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्विषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । औषधं द्वेष्टीति यथा । एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।

कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । अत्र प्रश्नविषयशु-

ननु कुप क्रोधे इत्यनुशासनेन तस्यापि क्रोधार्थत्वेनान्येषां तन्मूलत्वेपि क्रोधस्य कथं तन्मूलत्वमतो नह्यकुपितः कुध्यतीति भाष्यमूलकमाह प्रकृढेति । अतएवाह वागिति नन्वेवमनुशासनस्य कागते रतआह कुपेति । अनयोः सकर्मकत्वादाह कर्मेति । अत्र ईर्ष्याद्युभयत्र । विशिष्टसूत्रलब्धमाह तद्धात्वर्थेति क्रुधाद्यन्यतमेत्यर्थः । अत्र उक्तलक्ष्येषु । भार्यामिति नात्रभार्यां प्रति कोपः किन्तुपरैर्दृश्यमानां तां न सहत इत्येव एवं चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । एवं सति क्वचिदप्राप्तिं निराचष्टे मित्रायेति ।

यत्तु प्राञ्चः द्वेषो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानप्रयोज्यः प्रीत्याख्येच्छाया अभाव एव नतु चित्तवृत्तिविशेषः औषधं द्वेष्टीति प्रयोगादतएव तद्योगे नेदं प्रवर्तते एत दभिप्रायेणैवानाभि नंदनं द्विषरर्थो द्विष अप्रीताविति धात्वनुसारादिति तन्न तत्साजात्येनैतस्यापि तद्रूपत्वस्यौचित्यात् तत्राप्येतदतिप्रसंगाभावात्तदाह बलवादिति । एवेनोक्तव्यावृत्तिः । तत्वाद्विद् ।

राधीक्ष्योरित्यस्य विषयमाह कृष्णायेति अत्र उभयत्र कर्मणः

भाशुभपर्यालोचनं धातोरर्थः । तदर्थप्रश्नविषयसंब-न्धिनः कृष्णस्य 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न' इत्यनेन संप्र-दानत्वम् । कृष्णसंप्रदानकमर्थात्कृष्णसंबन्धि प्रश्नवि-षयशुभाशुभपर्यालोचनमिति बोधः ।

विप्राय गां प्रतिश्रृणोत्याश्रृणोति वा । अत्र प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनाश्र-यस्य 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ते'त्यनेन संप्रदानत्वम्।

होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनाविषय-हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थ-शंसनाश्रयस्यात्रा 'नुप्रतिगृणश्चे' त्यनेन संप्रदानत्वम् ।

शतेन शताय वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम् । शतव्यापारश्च दानम् । फलेभ्यो या-ति । अत्राहर्तुमिति तुमुनन्तार्थकर्म चतुर्थ्यर्थः । फल-

---

प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अतएव श्यन् रा-धोऽकर्मकादेवेत्युक्तेः । तदेकदेशे प्रश्नविषये कृष्णस्यान्वयस्तदाह तदर्थेति उभयार्थैकदेशेत्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यामित्यस्य विषयमाह विप्रा-येति । व्याख्यानात्प्रत्येकंनिमित्तत्वमितिभावः । प्रकृत्यर्थस्य तत्र प्रव-र्त्तनायामन्वयः । विप्रसंप्रदानको गोकर्मकोऽर्थात् विप्रनिष्ठप्रवर्तना-जन्यो देवदत्तनिष्ठाभ्युपगम इति बोधः । तत्र विप्रस्य कर्तृ(प्रेप्सा)ज-नकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते इदं । तदेतदभिप्रेत्याह स्वार्थेति ।

अनुप्रतीत्यस्य विषयमाह होत्र इति । अनु प्रतीतिभिन्नं पदं लु-सपंचम्यंतं । गृण इति श्नांतानुकरणात् षष्ठी । शंसनेति शंसितुरि-त्यादिः । होतृसंप्रदानकोऽर्थाद्धोतृनिष्ठशंसनविषयहर्षानुकूलो व्या-पार ओथामोदैवेत्यादि शब्दप्रयोगरूप इतिबोधः । कर्मत्वापवादत्व-मस्य तदाह धात्वर्थेति ।

परिक्रयणे इत्यस्य विषयमाह शतेनेति अत्र करणस्यैव पक्षे सं-प्रदानत्वेन भानमित्याह करणेति नन्वेवं कस्तद्व्यापारोऽत आह

कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते प्रदर्शिता।

यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्।

यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी घञयं तुमुना समानार्थः। यागफलकं यानमिति बोधः।

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्म द्वितीयाचतुर्थ्योरर्थः तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्कर्मकतृण-

---

शतेति।

क्रियार्थोपेत्यस्य विषयमाह फलेभ्य इति कर्मेति फलाश्रयरूपमित्यर्थः। दर्शितेति यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिंडीमित्यादौ तस्यैव पदस्य संपूर्णवाक्यार्थशक्तता तथास्य समुदायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात। स्थानिन इत्युक्तेस्तत्प्रयोगे नेति बोध्यं।

नैयायिकाद्युक्तिं खंडयति यत्त्वति। यत्तु फलकर्मकाहरणे फलपदस्य लक्षणा चतुर्थ्याश्च फलमर्थयुक्ति तन्न गौरवात् अत आहाहरणेति तन्मात्रमित्यर्थः। यथाक्रमान्वयेनाह कर्मत्वेति कर्मणीत्युक्तिविरुद्धमित्याह क्रियार्थोपेति।

तुमर्थादित्यस्य विषयमाह। यागायेति बोधोपपत्तये आह घञयमिति भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरित्यर्थकेन भाववचनाश्चेतिसूत्रेण विहित इत्यर्थः।

मन्यकर्मणीत्यस्य विषयमाह नत्वामिति अनादरे इति मन्यकर्मविशेषणं तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थस्तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न तद्ध्वनयन्नाह तृणेति अनादरश्च नादराभावमात्रं अपितु नञोऽधर्मा-

सदृशकर्मकमद्वृत्तिज्ञानाभाव इति बोधः । त्वद्वि-
शेष्यकतृणसदृशप्रकारकेति यावत् । एवंचात्यन्ताप-
कर्षः फलति तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्यस्वरसः ।

ग्रामं ग्रामाय वा याति । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्यौ
कर्मवार्थ इति सूत्रमतम् ।

भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थेन गम्यमानं
प्रारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेनाभिप्रे-
यमाणत्वाद्ग्रामस्य संप्रदानत्वम् । फलाश्रयत्वेऽपि
तत्त्वस्याविवक्षा । एवंच ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसं-
योगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति बोधः ।
अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । ग्रामं यातीत्यादौ
तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च ।

दाविव प्रतिपक्षत्वाचित्वात्तिरस्कारः सच व्याख्यानादपकृष्टनिरूपि-
तोपमेयत्वस्याभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते नत्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्र-
तीतिश्च मन्यतेर्तत्समभिव्याहारे एव तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः ।
तदाह त्वत्कर्मकेति ज्ञानाभाव इति तस्याप्यभाव इत्यर्थः । तृणायम-
त्वा रघुनंदनोपीत्यादौ नञोऽध्याहारादि बोध्यं विशेष्यताप्रकारतो-
भयावच्छिन्नज्ञानमत्र मनेरर्थ इत्याह त्वद्विशेष्यकेति उक्ताशयादेवा-
हैवंचेति ।

गत्यर्थकर्मणीत्यस्य विषयमाह ग्राममिति सूत्रप्रत्याख्यानप्रका-
रसिद्धांतमाह भाष्ये त्विति सिद्धांतिनामिति शेषः । अध्याहारस्या-
भावादाह यातेरेवेति । प्रागवदाहारंभेति । नारंभं प्रतीति न गम्यमान
मारम्भमिति पाठान्तरं । तेन तद्रूपकर्मणा । संप्रेति कर्मणायमित्यनेन ।
नन्वेवमपि फलाश्रयत्वेन परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादत आह फलाश्र-
यत्वेपीति तत्त्वस्य कर्मत्वस्य एवंच स एवात्र चतुर्थ्यर्थइत्याह एवं
चेति तस्य तदर्थकत्वेन तदुपपादनेचेत्यर्थः । नन्वयं कटं करोती-
त्यादावतिप्रसंगोऽतआहातीति नन्वेवं कथंपाक्षिकस्य ग्रामं याती-

विप्रायाद्नै इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी तादर्थ्यमुप- कार्योपकारकभावः संबन्धः।विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृ- कभोजनोपकारके विप्रोपकारकत्वारोपाद्विप्रोपकार्यो- पकारकं दधीतिबोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोप- कार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमितिबोधः। एवमध्य- यनाय वसती त्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। तादर्थ्यस्य हेतुत्वानुगतत्वेऽपि कारणवाच- कान्न तृतीया। कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ कार्यवाच- कादुत्पद्यमान चतुर्थ्यैव कारणगतसंबन्धस्य बोध- नात्। तस्मै इदं तदर्थम्। तच्छब्द उपकार्यवाची इद- मर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञाप- नीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे सम्बन्ध उद्भू- त इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसा- ध्वेव। तुमर्थघञन्ते पाकाय यातीत्यादौ घञा ताद-

---

त्यादेः सिद्धिरतआह ग्राममिति। इत्यादौ तत्र तु तदर्थेति आरम्भ- पर्यंतत्यर्थ.। किन्तु संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वमेव तदाह कर्म- त्वेति इतीतिशेषः। अथोपपदविभक्तिचतुर्थीमध्ये तादर्थ्ये इत्यस्य विषयमुक्तरीत्या यस्य नसिद्धिस्तादृशमादावाह विप्रायेति अत्रोप- कारारोपादित्यर्थः। एवं बोधः प्रागपि। विशेषमाह तादर्थ्येति करण- त्वस्याक्रियामात्रविषयत्वादाह हेतुत्वेति वाचकात् यथासम्भवमोद- नादेः स्पष्टार्थमाह कुंडलायेति ननु विनिगमनाविरहाद्विपरीत्यमेव कुतो नात आह तस्मा इति तत्र समासे तथाचोद्भूतत्वमेव तत्र विनिगमकमितिभावः।

यत्तु तदर्थेत्यत्र बहुव्रीहिरवधारणगर्भस्तत्रार्थशब्दार्थप्रयोजनस्य अन्यतरेच्छाविषयरूपत्वे दुःखाय पापमित्याद्यसिस्तदर्थेतिसूत्रवैय-

र्थस्योक्तत्वादेतदप्राप्त्या तुमर्थाच्च भाववचनादित्या-रब्धम् ।

भक्ति ज्ञानाय कल्पते । कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः । प्रथमा-पवादोऽत्र । क्लृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचका-च्चतुर्थी विकारेच प्रकृतिरूपारोपः भक्तिरूपज्ञानकर्तृ-कोत्पत्तिरिति बोधः । भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा । प्रकृ-तिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभावाप्रती-तेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी भक्ते-र्ज्ञानंकल्पते इति । ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलव-त्त्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम् । भक्तिर्ज्ञाना-त्मना परिणमत इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेत्यर्थः अत्र-प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी किन्तु प्रकृत्यादि-त्वात्तृतीया ।

र्थे चेति नैयायिकास्तत्रार्थेन नित्यसमास इति विशेषवचनस-त्वात् तद्ध्वनयन्नाह सुखायेत्यादि । तुमर्थेति विशेष्यम् ।

क्लृपीत्यस्य विषयमाह भक्तिरिति अनुशासनाबाधायाहात्रेति नतु सर्वत्रेतिभावः । यत्वत्रदीक्षितादयः सम्बन्धोत्र चतुर्थ्यर्थः भक्ति-कर्तृका ज्ञानसम्बन्धिनी उत्पत्तिरितिबोधः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदाविव-क्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदाविवक्षायां तु कर्तृत्वात्प्रथमैवेति तदसदिति सूचयन्कैयटोक्तमाह प्रथमेति अत्रउक्तलक्ष्ये संपत्तिरुत्प-त्तिः कृपीत्यर्थग्रहणं सतसम्यन्तं क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेर्थे वर्तमा-नाच्चतुर्थी नि वार्तिकार्थमभिप्रेत्याह विकारेति अन्यभक्तेस्तत्वासंभ-वादाह निदीति ।

ननु तदपि ततोऽनेन कुतो न चतुर्थी अत आह ज्ञानस्येति न-न्वस्याः प्रथमापवादत्वमुक्तमेवातआह कारकेति । कैयटे इति तेन हि क्लृप्तस्य लक्ष्ये विकृतेः प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं वदताऽ

वाताय कपिला विद्युत् । उत्पातेन ज्ञापितेचे-त्यनेन चतुर्थी । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः । वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः

विप्राय हितम् । इष्टसाधनं हितपदार्थः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः । विप्रसंबन्धि हितमिति बोधः । एवं सुखयोगेऽपि विप्राय सुखमित्यादौ ।

हरये नमः । अत्र 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चे' ति चतुर्थी । अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः पदार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते ।

भेदविवक्षायामेव चतुर्थ्युक्तरीत्याऽभ्युपगता एवंच भक्तिर्ज्ञानमित्यसाध्वेवेतिभावः । नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽतआह भक्तिरितिइत्यादौ । धर्मपरः नतुस्वरूपपरः अतएवाहात्रेति करणत्वाद्यभावादाह प्रकृत्येति ।

उत्पातेनत्यस्य विषयमाह वातायेति अनतिप्रसंगायाह भूतेति पृथिव्यादि पञ्चेत्यर्थः हितयोगेचेत्यस्य विषयमाह विप्रायेति अत्रेविप्रायेति पूर्वान्वयि ।

नमः स्वस्तीत्यस्य विषयमाह हरये इति । निपातस्थले विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह स्वरादीति इयमेव नतिः । तत्रविशिष्टधात्वर्थमध्ये । क्वप्रतीतिपाठः । सर्वत्रमानमाह शब्देति । अत्रैवमानमाहान्यो-च्चारीति मात्रपदेनान्यसमभिव्याहारनिरासः । क्वचित्कमाह इशेति । अवधित्वमवधिमत्वं वा चतुर्थ्यर्थे इतिनैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह चतुरिति उद्देश्यकः । नतुतदवधिकः उक्तेति स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलः प्रयोक्तृनिष्ठस्ताद्दशव्यापार इत्यर्थः । ननूद्देश्यत्वं नेच्छा विषयत्वरूपं प्राग् दूषितत्वात् । किन्त्वतिरिक्तं तदपि संबद्धे एव नासंबद्धे इति कथमत्रत त्वमत आहोद्देश्यत्वमिति स्वं त्यागः । प्राग्वदाह शब्देत्यादि । अंत्ये व्यभिचार मुद्धरति ऋत्विग्भिरिति चो ह्यर्थे ।

व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणान्यदीयनत्यबोधनात्। स च व्यापारः करशिरः संयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम्। एवंच हर्युद्देश्यक उक्तव्यापार इति बोधः।

एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमः शब्दार्थः। त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः, उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः। उद्देश्यत्वं विषयताविशेषरूपम्। त्यागश्च वेदबोधितोद्देश्यकत्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्त एव प्रतीयते। शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितनमः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागाप्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्च यजमानीयतत्तद्द्रव्ये स्वीयत्वमारोप्यैव नमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्न नीचोद्देश्यके त्यागे नमः शब्दप्रयोगः। अहं ममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्ये स्वत्वाभावेऽपि शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादित्यादेः शिवोद्देशेन त्यक्तमित्यर्थो बोध्यः। संप्रदानचतुर्थी

यत्तु शिवस्वत्वोत्पत्ति स्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलव्यापारविशेषस्त्यागः शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादितिस्मृतिप्रामाण्येन द्रव्ये देवताया अपि स्वत्वस्वीकारादिति केचित् तदसदिति ध्वनयन्नाहाहमिति अत्र एषोऽर्घ्यः शिवायेत्यत्र। उभयत्र प्राग्वाद्विशेषमाहोद्देश्यत्वेति षष्ठ्यपि षष्ठ्येव। न्यायादिति अयं वाचनिक एव नतु अन्तरंगप्रधानन्यायमूलकः भाष्यादिविरोधात् उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वानिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वं स्वशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वं।

त्वत्र न, नमः शब्दार्थस्य क्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वसंबन्धेन विवक्षायां षष्ठ्यपि।

नमस्करोति देवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् कर्मणिद्वितीयेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत्रायं नमः शब्दो निपातो द्योतकः उक्तनमः पदार्थोऽत्र कृधातोरेवार्थः स्वविषयावधित्वसमानाधिकरणसमवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वं नतु तटस्थस्य प्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्व ज्ञानबोधरूपं फलं नमः शब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेण चात्र नमः स्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः।

यदा त्वत्रापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्। नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दयोर्ग्रहणमि

एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तं नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपर भाष्यविरोधात् सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च तदाह शब्देंद्विति। ननुहरये नम इत्याद्यनुरोधेन नमः शब्दस्य वाचकत्वान्नमः शब्दार्थबोधाश्रयत्वेपि धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात्कथं कर्मत्वमत आहात्रेति नमस्करोतीत्यत्रेत्यर्थः। उक्तसूत्रद्वयान्यतरसूत्रेणाह निपात इति तत्र तु स्वरादिपठितो नैवमत्रात एव सत्त्वसिद्धिर्नमस्पुरसोरित्यनेन। नन्वेवमपि देवानामुक्तरीत्याकर्मत्वे प्रेक्षितुस्तटस्थादेरपि कर्मत्वापत्ति रत आह स्वविषयेति।

नन्वेवमपि नमः शब्दार्थान्वयाभावेनोपपदविभक्तेः कथंप्राप्तिरतआह नमः शब्देति। अत्रनमस्करोतीत्यत्र। एवमग्रेपि। विशेषं

ति दिक् ।

प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः। प्रजासम्बन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले 'स्वस्त्यस्तु गोभ्य' इत्यादौ स्वस्तिशब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्येव। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः।

यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः साच परहितेच्छान्वयी। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थ इति तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवाद इति सूत्रस्थभाष्यात् शूद्रे आशिषोऽभावेन स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलाऽर्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेति दिक्।

भाष्यसिद्धान्तेनाह यदात्विति उक्तरीत्या कर्मत्वाभावेन द्वितीयाया अप्राप्तेराह तदेति। ननुस्वरादि पठितस्यैव तत्र ग्रहणेन कृच्छ्रुतेः कथमिदमत आह नम इति विनिगमनाविरहात् तंत्रांगीकारात्। यदातु कर्मणः सम्बन्धत्वेन विवक्षा एवं हरये नम इत्यत्रापि सम्बन्धत्वेन विवक्षा, नोद्देश्यत्वेन तदोभयत्र षष्ठ्येव सूत्रे तदनुरोधेन तस्यैव ग्रहणं न निपातस्य तंत्रांगीकारे मानाभावात्।

नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थे फलेभ्यो यातीतिवत्तत्र चतुर्थी एवंचात्रवाचकत्वे न मानं एवं सति नमः स्वस्तीत्यनेन नसिद्धिरुपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः। एतेनात्र क्रियाव्यापार बाधः स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः। अत्र स्वसमभिव्याहृतः कर्त्ता तथाच तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमात्रमिति समुदायाधीनो बोधः। तादृशाविषयताश्रयतया कर्मत्वमितिनैयायिकाद्युक्तमपास्तं किञ्च वाचकत्वे धातोरानर्थक्यापत्तिस्तदाहेतिदिगिति। मंगलाशंसेतितथाचात्राकुशलार्थत्वान्न चतुर्थीचाशिषीत्यस्य प्राप्तिरितिभावः।

स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलम् प्रभुः समर्थः। अलमाद्यर्थः सामर्थ्यवान् मारणादिसम्बन्धित्वरूपः सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । दैत्यमारणादिसम्बन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः।

इति चतुर्थी।

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमानर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्। सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभाग-

---

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति हितेच्छा तद्विषयेच्छा भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेतिबोधः। ननु समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वादत्रापि स्यादत आह प्रत्यभीति। ननु तत्र नैव चतुर्थीत्यत आह मङ्केति। हि यतः। ननु यत्रोक्तरीत्या चतुर्थीचाशिषीत्यस्य कुशलार्थेऽप्राप्तावपि सुखार्थे वार्तिकेन चतुर्थ्यत आहमङ्केति एतदुभयार्थत्वस्यैवेत्यर्थः। एतेन कुशलार्थत्वमपिनेति चः पुनर्विधानार्थ इत्यादि कौमुदीग्रन्थः सकलतद्व्याख्यातृग्रन्थश्च परास्तः। शब्देन्दुशेखरस्तु तदाशयमात्रप्रदर्शक इति न तद्विरोधः।

सूत्रे साहचर्यादव्ययस्यैव स्वस्तिशब्दस्य ग्रहणं सचानव्ययमपि।

प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुंबार्थे विशेषतः।
स्वस्तिर्भवतुमे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा॥

इतिभविष्योत्तरप्रयोगात् अतएव तत्रषष्ठी तत्रांगीकारार्थः प्रतिग्रहे प्रसिद्धः अतएवस्वस्तिदक्षिणायां तु बहुदेयं चनोस्त्विति बौधायनः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवंत्वित्यस्योत्तर मों स्वस्तीप्यपि तत्रैव स्पष्ट मित्यन्यत्र विस्तर स्तदाहेति दिगिति।

अर्थद्वयस्योक्तत्वादाह त्यागेति व्याख्यानादलमित्यर्थग्रहणमित्याह प्रभुरिति तेन शक्त इत्यादेरपि ग्रहणं॥

इति चतुर्थी॥

सिद्धान्तमतेनाह पंचम्या इति अपायपदार्थमाह प्रकृतेत्यादिव्यापारान्तेन। अस्याश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसामानाधिकरण्य-

जनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेवच सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसंबन्धपूर्वकोऽपि। अतएव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापार रूपंपातमात्रंतु नापायः वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति सति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्।

गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।

इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः। तत्र मानमुक्तं वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्ता इति हेलाराजः। धावतोऽश्वात्पतति कुड्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा।

मित्यपादानसमभिव्याहारे विभागोपि धात्वर्थ इति सूचयन्नाह प्रकृतधात्वर्थेति।

ननु सत्यन्तं परया कर्तृसंज्ञया तदाश्रयपर्णादावपादानसंज्ञाबाधमूलकं वस्तुत स्तन्निवेशो फलंचिन्त्यमेवेति भूषणकृदादयस्तन्नअस्या स्तदपवादत्वापत्तेः। अपाये विभागानुकूलव्यापारविषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाश्रयत्वेन तज्जनकं तदपादानमित्यर्थसंभवात् कर्तृसंज्ञा तु पत्यादियोगे चरितार्था। तदेतद्ध्वनयन्नाह कर्तृवेति पर्णादीत्यर्थः। ननु ध्रुवपदेनैव तद्वारणमिति तद्यर्थमेवातआहायमेवेति प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रय एवेत्यर्थः।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् । इति ।

परेतु एवं सति धावतः पततीत्यादौ अपादानत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षाभवतीति समाधानपरभाष्यासंगतिः । पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्यात्रासत्त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगिव्यापारानाश्रयत्वे सति इतिवक्तव्य मयमेव ध्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । आसादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का। वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः ।

परमतं खंडयति सूत्रे इति । स्पृशतिसति इतिवृक्षस्यपर्णं पततीत्येव हि तत्रोक्तार्थेन प्रयोग इति भावः । तत्र नियामकमाह गतिरिति यथा श्रुतासंगतेराहावध्यन्वयेति तत्र स्वार्थोक्तौ उक्तं तत्रैवोत्तरार्धेन तस्य तात्पर्यमाह तत्रहीति प्रकृत त्वनिवेशफलमाह धावत इति अत्रमानमाह तदुक्तमिति अपाये विश्लेषजनकक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात् तत्क्रियानाश्रयत्वात् स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

परेतु भाष्यानुसारिणस्तु । कथमिति ध्रुवत्वाभावात् तत्वात् सिद्धं इतिशेषः । तत्र हेतुमाह सतोपीति यत इत्यादिः । अतिरिक्तत्वं व्यापारविशेषणं तदाश्रयतापेक्षासूचनाय । एवं सत्यानर्थक्यं परिहरति अयमेवेति । एवेनोक्तव्यवच्छेदः । एवंच ध्रुवमिति कारकांतराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोध-

नचाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यतइत्यादौ तयोः कर्मत्वासिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् । आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः करणाद्युपाधिभेदवत प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः, शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये । हरिणा तु ।

उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥ इति ।

तत्तद्व्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः । तदेवोक्तम् ।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वंच पृथक् पृथक् ॥ इति ।

धनार्थमिति तात्पर्यं । अपाये इति तु कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोध्यं ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णपातजनकत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणाय । तदेतदभिप्रेत्याहापाये इति । उक्तध्रुवत्वेति । अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयत्ववदित्यर्थः ।

नन्वत्र पक्षे कथं भाष्यसंगतिरतआह त्रासादेरिति सिद्धांताशयमाह प्रकृते इति त्रस्तादश्वादित्यादावित्यर्थः । अत्र पक्षे विवक्षयैव सिद्धेराहाद्यपक्षे इति । अत एव शब्दकृतभेदेन भेदादेव । अन्यथा भेदानंगीकारे । अत्र मानमाहात्मानामिति । अत्र तदसंभवादाहाप्र-

अत्र वदन्ति । वस्तुतस्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि सुधातुना निवृत्तभेदस्यैवो पादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । अतएवैकशेषसूत्र भाष्ये उक्तं नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र विस्तरः ।

धात्वर्थे प्रकृतत्वं च नशाब्दोपात्तत्वं किन्तु विवक्षितत्वमात्रम् । अतएव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते । शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तभावेन स्थित्या युगपदुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । एवमन्यत्रापिबोध्यम् । कांस्यपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्रस्थितमन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा । अपादानत्वशा·

क्षणे मानाभाव इति भावः । स्पष्टेति तत्रह्युपाधिभेदादेव भेद उक्त इति प्राक् प्रतिपादितं । एवंच चैत्र आत्मानं हंतीत्यादौ शब्दभेदादेव कर्मतोपपत्तिरिति बोध्यम् ।

खंडयितुमनुवदति हरिणा त्विति उक्तमितिशेषः । अस्यार्थमाह तत्तदिति । निष्ठयो र्व्यापारयोः । स्यैव अपायस्य। सूत्रे सरूप इत्यत्र । इतिःखंडन समाप्तौ । उभयोपपत्तये आह एतेन तादृशे विषयेमेषः स्वस्मादपसरतीति स्यादित्यपास्तं स्वपदवाच्ये तदविवक्षणात् प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः एतेनसिद्धान्ते त्वत्रापि दोष उद्धृतः।मेषपदोपात्ते तदविवक्षणादेतेन तथाभूषणाद्युक्तमपास्तं तदाहान्यत्रेति गुरुमंजूषादावित्यर्थः ।

विशेषमाह धात्वर्थे इति व्यधेर्निःसरणजन्यवेधार्थ त्वादाह शरेति उभयोः निःसरणव्यधनयोः । एवमिति करणस्थले इति भावः ।

त्त्याश्रय एवावधिरित्युच्यते ।

यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः । यद्वा विभाग आश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधावृत्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्क्लृप्तस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ।

वृक्षात्पर्णं पतति । पतेर्विभागजन्यः संयोगोऽर्थः । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणम् । प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षीयपर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः । वृक्षाद्भूमिं पर्णं पतति । अत्र विभागजन्य संयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । विभागश्च फलतावच्छेदकः

एवं करणस्थले उक्त्वाऽधिकरणस्थलं आह कांस्येति नन्वेवमाश्रयोवधिरिति विरुद्धमतआहापेति ।

नैयायिकभूषणकारादिमतं खंडयति यत्त्विति । नचैवं प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोरभेदान्वयसिद्धांतहानिरतआह यद्वेति । तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह वृक्षादिति । तदुक्तमेवाह तत्रेति । एवं सामान्येनोक्त्वोदाहरणान्यर्थभेदसत्वादाहवृक्षात्पर्णमित्यादि तत्रतयोर्मध्ये नित्यसाकांक्षत्वादाह विभागे इति ।

एवं प्राचां मतेनोक्त्वा सिद्धांतमाह वस्तुत इति पूर्वत्रसंयोगमात्रस्य सत्वादाहानुकूलेति तद्वाधिक रणेत्यर्थः व्यापारव्याधि रणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयाऽपादानत्वस्य बाधस्तदाह कर्मत्वमेवेति वृक्षात्फलमिति अत्र वाय्वादेः कर्त्ता अत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिता । नन्वेवं वृक्षात्स्पंदत इत्यपि स्यादतआह स्पंदेरिति ।

वृक्षं त्यजति इत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वमेव । वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः स्पन्देर्नविभागोऽर्थ इति वृत्तेस्पन्दते इत्येव ।

चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थकत्वम् । वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः । बलाहकापादानक विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः ।

इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धूमज्योतिः सलिलमरुतां संघातः । ततोऽवयवभूतज्योतिषो भेदविवक्षया विभागविवक्षणात्सोऽवधिः । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाहके विद्योतते इति सप्तमी । यदा त्वभेदेन विवक्षा । तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति । यदातु प्रत्यक्षासिद्धमागमनं मनसि निधाय

निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा ।

मेघदूताद्युक्तिमभि प्रेत्योक्तमुपपादयति बलेति ततः समुदायात् सः समुदायः । इदमपि भेदविवक्षायामेवेति सूचयन्नाह यदात्विति संघसंघितेजसोरित्यर्थः । अतएवाह तेजेति । नन्वेवमपि तत्र तत्प्रतिबन्धकमप्यस्तीत्यत आहोदकेति अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । यदा तु यत्र तु । निधायेत्यस्य प्रश्नेऽन्वयः । अतएव तथैवोत्तरमाह पाटलीति

कुतो भवानिति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति त-
त्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः।
एतदपेक्षितक्रियान्तिलुब्ध्वने।

वृक्षात्पततीति तु निर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्न इ-
त्यादावप्यनेनैवापादानत्वं सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि
ग्रहणं। पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनैव
तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि।
भिदिर् विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि वि-
दारणम्। एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदार-
णस्य तत्रापि सत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

अधर्माज्जुगुप्सति। तत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपा

रीतिमेवाह वाक्यैकेति। एतदपेक्षितेति स्पष्टोर्थः। एतेनात्रान्य-
थाभूषणाद्युक्तमपास्तं एतदेवाभिप्रेत्याहुर्गम्यमानापि क्रिया कारकावि-
भक्तौ प्रयोजिकेति।

निर्दिष्टेति यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निदिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमि-
त्यर्थः। अन्यारादित्यत्रार्थग्रहणस्य भाष्यादाउक्तत्वात्तत्रत्यसकलग्रं-
थासांगत्यायाह घटादिति। अपिः पूर्वसमुच्चये। अनेनैव ध्रुवमपाये इत्य-
नेनैव। अपि ना प्रोक्तगतिविशेषसमुच्चयः। अत्र व्याख्यानमेव बीजमि-
ति सूचयन्दृष्टांत माह पंचमीति। विभक्तेति विभागार्थकेत्यादि।
तन्मूलकेतिभेदमूलकेत्यर्थः। ननु तत्राविदारणात्कथं प्रयोगावत-
आहभिदिरिति अपिना प्रसिद्धं। तस्य तत्वे युक्तिमाहैकत्वेनेति। अत-
एव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात्। अन्यशब्दार्थस्याक्रि-
यात्वात्तद्योगे नास्य प्रवृत्तिः। अतएव घटः पटो नेत्यादौ न पंचमी
नञो भेदवदर्थकत्वेपि तस्याक्रियात्वात् घटादेक इत्यादित्वसाधु।
अतएवेतरग्रहणं तत्र चरितार्थं तदाहेत्यन्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः।

वार्त्तिकविषयमाहाधर्मादिति अधर्मविषयकानिष्टसाधनताज्ञान-

निन्दा जुगुप्सतेरर्थः । विषयता पञ्चम्यर्थः । जुगुप्सा-विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात् । अ-निष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तते इत्यर्थ इति भा-ष्यकृन्मतम् । तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानमिति वा-र्तिकप्रत्याख्यानात् । धर्माद्विरमति । प्रागभावसाधा-रणकृत्यभावानुकूलो व्यापारो विरमतेरर्थः । योगक्षे-मसाधारणी चात्रानुकूलता सच व्यापारो धर्मविष-योऽपेक्षाविशेष एव । तदुक्तं भाष्ये य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो निवर्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते ।

एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकर-णकृतिध्वंसो विरमतेरर्थः । कृतिश्च सर्वत्रैकविषयैव-जीवनमपि कर्तृसम्बन्ध्येव सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितं-चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वजात्यैव तेन भाविदेहा-

---

मिति तन्मते बोधः । अतएव सिद्धांतमाहानिष्टेति तावतो धात्वर्थ-त्वात् तेन भाष्यकृतां प्रागभेति अत्रेत्यादि अतएवाह योगेति अवश्यं-निवशनीयेत्यर्थः । वस्तुतस्तत्त्वाभावादाह बुद्धिरिति । तेनाहि भाष्येण हि । अपिना तत्रापि तथापि पंचम्यंतघटितः ।

नैयायिकादिमतं खंडयति एतेनेति उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः । यैवेति व्युत्पत्तिवशाद्भासत इत्यर्थः । तत एवाहजीवनमपीति विशि-ष्टेति तैर्विशिष्टात्मबोधनेन शरीरस्यापि बोधनादित्यर्थः । प्रत्यासत्ते-राह पदोपेति । उभयत्रहेतुमाहतत्कृतीति । एवंच तद्विशेषणं सफलं

न्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नच-रमकृतिध्वंसमादाय विरमतीति प्रयोगसिद्धिः। युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगस्तत्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् पञ्चम्यर्थो विषयतेति परास्तम।

धर्माद्विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तिश्च। धर्मात्प्रमाद्यति। अत्रेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधन त्वज्ञानं वा धात्वर्थः। पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानं तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्र धात्वर्थ इति भाष्यमतम्।

चोराद्बिभेति त्रायते वा। अनिष्टज्ञानं भयं, अनिष्टपरिहारस्त्राणं अनिष्ट हेतुरत्रापादानं भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्। चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपादानकानिष्टपरिहार इति बोधः। सूत्रे भयहेतुरित्य-

---

बोधश्चात्र मते स्वजीवनकालावच्छिन्नो धर्मविषयकृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसश्चैत्रवृत्तिरिति दोषांतरमाहधर्मादिति॥ आदिना धर्माद्विरत इत्यस्यकेवलस्य परिग्रहः। वस्तुनि धर्मादौ। लाघवादाहानिष्टेति। वार्तिकमतमाह जुगुप्सेति प्रत्याख्यानप्रकारमाह चोरादिति अक्रमेण बोधमाहचोरेति ननुभयमनिष्टज्ञानमेवंच सूत्रे भयहेतुरित्युक्त्याकथमनिष्टहेतोरपादानत्वमत आह सूत्रे इति।

ननुयत्कंटकादिजन्य भयमेव न प्रसिद्धं ततः पंचमी न स्यादत आहयज्जन्यमिति। तत्र विषये। तस्याः पंचम्याः। प्रसंगादाहैवमेवेति

स्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः। यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमन्तरिक्षेण जुहोति परमाणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च।

भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तना चानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिका अनिष्टपरिहारफलिका निवर्तनेति च बोध इति लभ्यते। चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिनिवर्तनात्तेभ्यो निवर्तित इत्युच्यते। एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्।

अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः। विषयोऽपादानम्। पराजेरसोढ इति सूत्रात्। अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृक उत्साहाभाव इति बोधः। तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा। शत्रून्पराजयते इत्यत्र

एवमेवेत्यस्यार्थमाहारोपितस्यैवेति। एतत्प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्यात्त्विति लभ्यत इत्यत्रान्वयः। यथासंख्यमन्वयः।

तदिति बुद्धिप्राप्तचोरेत्यर्थः। नन्वत्र पक्षे स्थलविशेष इष्टस्य चोरात्त्रायते इतिप्रयोगस्यानापत्तिरतआह चोरमध्येतिअपिना तदन्यसमुच्चयो दृष्टांतार्थः।

पराजेरित्यस्याविषयमाहाध्ययनेत्यर्थः। कर्मणितत्यत्र प्रत्ययादाहविषयोत्रेति उत्साहेति अर्थादध्ययनविषयक इत्यर्थः। एवं सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्विकेति असोढइत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रूमिति अभिभवतीत्यर्थस्तदाह तिरस्कारेति।

तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । आद्येऽनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति न युक्तम् । तथाबोधाननुभवात् । असोढशब्देन तदर्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ।

यवेभ्यो गां वारयति अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात् वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सितत्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव तेन प्रतिबद्धे गवि भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तते

नैयायिकादिमतं खंडयति आद्ये इति अध्ययनात्पराजयते इत्यत्रेत्यर्थः । धात्वर्थ इति जन्यत्वं पंचम्यर्थः । सूत्रे चासोढो ग्लानिविषयः । एवं च पराजेरकर्मकत्वसूत्रोदाहरणतेति तथैवोदाहृतं ग्लायतीति तदर्थः । दोषांतरमाह प्रेक्षेति । इष्टतयेति इष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः ।

वारणार्थानामित्यस्य विषयमाह यवेभ्य इति । भक्षणेत्याद्याभिप्रायम् । संयोगेत्यग्रिमाभिप्रायम् । तथाच भक्षणं च संयोगश्च तदादिरूपं यत्फलं तज्जनकेत्यर्थः । धात्वर्थः वारयत्यर्थः । फलेति भक्षणादिरूपेत्यर्थः । तदाश्रयश्च यवादिः एवमग्रेऽपि विशेषमाहानुकूलता चेति । अत्र मानमाह यदीमा इति । तन्मते भाष्यमते ।

इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेऽपि अयं प्रयोगः। यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशेऽधर्मो राजभयं च बुध्वा प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापारानुकूलनिवर्तना च तन्मते धात्वर्थः। अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एवं नान्तरीयकविषभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रे विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्।

मातुर्निलीयते कृष्णः। स्वकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शनकर्ताऽत्रापादानं तत्पूर्वकनिवृत्ति र्धातोरर्थस्तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम्। दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम्।

यत्तु नैयायिकाः यत्र नान्तरीयकतया चैत्रादेर्विषभोजनं प्रसक्तं नतु स्वेच्छया तत्र तद्भोजननिवर्तकव्यापारकर्त्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति प्रयोगवारणाय सूत्रे सम्प्रयोगः। अतएव तत्र सविषादन्नाद्वारयतीत्येव प्रयोगः। नच कूपादन्धं वारयतीति न स्यात् नहि कूपतनमन्धस्येच्छाविषय इति वाच्यं कूपपतनत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽप्यभिमुखदेशगमनत्वेन तस्यापीच्छाविषयत्वादित्याहुस्तदसदिति ध्वनयन्नाहान्त्ये इत्यादि। अन्त्ये कूपादंधं वारयतीत्यत्र। एवमित्यस्यार्थमाह विषस्येति।

अन्तर्द्धावित्यस्य विषयमाह मातुरिति देशविशेषेति व्यवहितदेशेत्यर्थः। अयमेव सूत्रेऽन्तर्द्धिपदार्थः। पंचम्यर्थो वृत्तिः धात्वर्थैकदेशं व्यापारे चेति। प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्वकेति तत्रैवाह दर्शन इति।

आख्यातोपेत्यस्य विषयमाहोपाध्यायादिति। उपयोगशब्दस्य

उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। उच्चारणाश्रयोऽत्रापादानमपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीत इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गस्यानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्।

ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम् जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्याश्रयम्। यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात्। सच व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यसंमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्।

तत्रैव रूढ़ेराह नियमेति ब्रह्मचर्यादीत्यर्थः। सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाहोपेति नन्वेवमतिप्रसंगो नटस्य शृणोतीत्यादावत आहातीति।

जनिकर्तुरित्यस्य विषयमाह ब्रह्मण इति दीक्षितादिसकलग्रन्थासांगत्यायाहोपेति। ननु सूत्रतो लाभः कथमत आह सूत्रे इति। ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणं तदाह ब्रह्मेति। एवं सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाह ब्रह्मण इति। निःसरणमिति। अनतिप्रसंगायाह सचेति। नन्वत्र मते क्वचिदिष्टसिद्धिर्न स्यात्पुत्रस्य तत्र निमित्तकारणत्वेनातत्त्वादत आह पुत्रादिति।

भुवः प्रभव इत्यस्य विषयमाह हिमेति। प्रग्रहणादाह प्रथम इति।

हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशते इति वार्थः।

प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ तु वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षत इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थः। अधिकरणं पञ्चम्यर्थः प्रासादादितो निःसरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षते इत्यर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत इति भाष्यसंमतम्।

वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः। एवंच वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवयवकात्रि-

---

प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे।
ज्ञानस्य चादिमस्थाने इति विश्वः॥

प्रभवो जन्मकारणम्—

आद्योपलंभनस्थानेऽपां मूले सनिभिद्ययोरिति हैमश्च। अत्र नान्यत्र। प्रभवत्यत्रेति प्रभव इति सूचयन्नाह तदाधार इति प्रत्याख्यानमाह हिमेति।

ल्यब्लोपे इति वार्त्तिकविषयमाह प्रासादादिति। प्राचां ग्रन्थासांगत्याय सिद्धांतमाह वाक्यैकेति। प्रत्याख्यानमाह प्रासादेति आदिनासनं। नैयायिकमतेनाहपेति वेदांतिमतेनाह तद्वृत्त्यावेति नन्विदं बाधितमेवात आह प्रासादस्थेति।

अथोपपदविभक्तिपञ्चम्यर्थनिरूपणं। तत्रादौ यतश्चाध्वेति वार्त्तिकविषयमाह वनादिति देशस्येदमुदाहरणं तदाहैवं चेति। कालस्यो-

शक्तिद्वयात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहाय-णीत्यर्थः । वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्यते इत्यध्याहारेण बोधः । निःसृत्येति पराबर-योगे चेति क्त्वा । वनावधिकविभागानुकूलव्यापार-संबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः । योजन-मित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः । कार्तिक्या-इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम् ।

अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेति तत्त्वम् ।

घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धः पंच-म्यर्थः। तेन प्रकृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः । एतेन घटादि-तरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरप-

---

दाहरणमाह कार्त्तिक्या इति स्वं कार्त्तिकी मासश्च । प्राचीनमतेना-ह्याध्याहारेणेति सिद्धांतस्तु प्रागुक्त एव बोध्यः । अतएवाह परेति प्राग्वदाह गतं चेदिति । एवंच तत्तुल्यत्वेऽपि न तस्य विषयतात्रेति सूत्रेणैवात्रापादानत्वमेवं सति तत्रापि एवमेवोपपत्तौ वार्त्तिकंनाव-श्यकं तदेवम् ध्वनयन्द्वितीयेऽप्यन्यथासिद्धिमाह कार्त्तिक्या इति एवंच वनादित्यादिः प्रत्याख्यानप्रकार एतदन्तः । अत्र साधुत्वे विनिगमनाविरहं निराचष्टेऽत्र सर्वत्रेति सति प्रयोगे आहेष्टमेवेति तदभावे आहानभीति ।

अन्यारादित्यस्य विषयमाह घटादिति तेन। संबंधेन । दीक्षिता-द्युक्तिं खंडयति अन्येत्यर्थौति । अन्यत्र शेखरगुरुमंजूषादौ। उक्ता आ-दावेव । संसर्गेति तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । प्रागुक्तमत्र तुल्यं तत्र तस्य प्रयोज्यत्वेनान्वयः । सएवात्र

दाजाहियुक्ते इति पञ्चमी । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । घटाद्भिन्न इत्यादौ गतिरुक्ता ।

वनादारात् । आराद्दूरसमीपयोः । ऋते कृष्णात् नोत्पद्यते सुखम् । अत्र ऋतेशब्दार्थः संसर्गाभावः प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः । कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः ।

कृष्णादृते दुःखम् । अत्र ऋते शब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरत्रान्वयः । कृष्णभक्त्यभावसमानाधिकरणं दुःखमिति बोधः । कृष्णादृते नरः शोच्यः । अत्राभाववान् तदर्थः । कृष्णभक्त्यभाववान् नरः शोच्य इति बोधः । कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः । कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः । एतद्योगे द्वितीयापि यथा ऋते वातं वृक्षः पतति वाताभाववान् वृक्षः पतति इति बोधः । वृक्षपतने वात जन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः ।

नेत्याहात्रेति । संसर्गाभावस्येत्यर्थः । इतरत्र दुःखे तदेवाह कृष्णेति तद्भक्तिप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः । अत्रापि विशेष मात्रमाहात्राभावेति । तदर्थः ऋतेशब्दार्थः । अत्रापि तमाह भेदवानिति तदर्थः ऋते शब्दार्थः अत्र कृष्णश्चतुर्धा प्रतिपादितः ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।

इत्युक्तेः । विशेषमाहैतदिति तृतीयप्रकारेण बोधमाह वाताभेति प्रसिद्धार्थसंग्रहमाह वृक्षपेति ।

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

